

CULTUREEL BEWUSTZIEN IN LEEUWARDEN

ONDERZOEK NAAR DE MATE VAN CULTUREEL
BEWUSTZIEN VAN LEERLINGEN IN
LEEUWARDEN

'Leowerdia Frisiae est Metropolis

LEEUWARDEN, HOOFDSTAD VAN
FRIESLAND HEEFT ALLES IN
HUIS WAT ZE MAAR KAN
WENSEN

EDO NEUHUSIUS
1633

NAAM: IVO RINIA
STUDIEJAAR: 4
STUDENTNUMMER: 311766
BEGELEIDER: JOANNEKE KUIPERS
OPLEIDING: OPLEIDING LERAAR BASISONDERWIJS
HOGESCHOOL: NHL STENDEN HOGESCHOOL

1. Informatiepagina

Stageschool

Basisschool X

School

NHL Stenden Hogeschool
Rengerslaan 8
8917DD Leeuwarden

*Afbeelding 1: Logo NHL
Stenden Hogeschool*

Afstudeerperiode

16 november 2018 tot 1 februari 2019

Vertrouwelijke informatie

De informatie van het verslag, is vertrouwelijk. Het gebruik van informatie uit dit verslag mag alleen worden verstrekt aan derden met schriftelijke toestemming.

2. Voorwoord

Voor u ligt het onderzoeksrapport 'Cultureel bewustzijn in Leeuwarden'. Dit onderzoek staat in het teken van het cultureel bewustzijn van leerlingen in groep acht van Basisschool X. Het betreft hier een ontwerpend onderzoek waarbij ik onderzoek doe naar de mate van cultureel bewustzijn en op welke manier ik dit kan verhogen. Het onderzoek heb ik uitgevoerd tijdens het afstuderen van de opleiding 'Opleiding Leraar Basisonderwijs' aan NHL Stenden Hogeschool te Leeuwarden. Het onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met Basisschool X.

Tijdens het afstuderen moet de student een afstudeeronderzoek doen met betrekking tot een onderzoeksvraag van de stageschool. Door mijn persoonlijke interesse in het onderwerp heb ik zelf een onderwerp aangereikt aan het team van de stageschool. In overleg met de begeleidster van mijn school is een onderzoeksvraag opgesteld. De onderstaande onderzoeksvraag is hier uit gekomen:

Kan het cultureel bewustzijn door middel van pelgrimage, van leerlingen in groep 8 op basisschool X worden bevorderd?

Samen met mijn begeleidster heb ik drie pijlers ontworpen die naar voren komen tijdens het onderzoek. Op basis van deze drie pijlers kon ik beginnen aan het literatuuronderzoek. De resultaten van het onderzoek zijn de basis voor de onderzoeksinstrumenten. Het lespakket is voortgekomen uit dit onderzoek. Deze is gebaseerd op het literatuuronderzoek en zal ondersteunend zijn tijdens het onderzoek. Na de uitvoering van dit lespakket heb ik de mate van cultureel bewustzijn opnieuw gemeet. Hier heb ik conclusies uit kunnen halen met betrekking tot de onderzoeksvraag.

Tijdens de laatste activiteit ben ik met de kinderen gaan pelgrimeren door Leeuwarden en hebben de leerlingen dit vastgelegd op film door middel van vlogs. Hiervoor wil ik de begeleiders bedanken die hebben meegelopen met de leerlingen. Door deze ondersteuning verliep de ochtend naar eigen inzicht goed.

Ik wil graag Dhr. J. Uitterdijk bedanken voor de tijd die is vrijgemaakt in de desbetreffende groep. Er zijn hiervoor veel uren vrijgemaakt en heeft er voor gezorgd dat ik het lespakket in uitvoering kon brengen. Daarnaast ook de tips met betrekking tot de organisatie van de ochtend worden zeer gewaardeerd.

Als laatste wil ik mijn begeleidster vanuit mijn school bedanken die mij heeft begeleid: Mevr. J. Kuipers. Door de ondersteuning die ik gekregen heb ik mijn persoonlijke interesses om kunnen zetten naar een onderzoeksvraag. Ook de begeleiding tijdens het onderzoek wordt zeer gewaardeerd, hierdoor heb ik vooral kunnen leren en heb ik mijn onderzoek kunnen afronden.

Ivo Rinia

3. Samenvatting

De onderzoeksvraag dat tijdens het onderzoek centraal staat is:

'Kan het cultureel bewustzijn door middel van pelgrimage, van leerlingen in groep 8 op basisschool X worden bevorderd?'

Het doel van het onderzoek is het bekijken van het huidige culturele bewustzijn van leerlingen en op welke manier de leerkracht dit kan verhogen. De mate van cultureel bewustzijn moet worden gemeten en hiervoor moet een onderzoeksinstrument worden ontwikkeld. Er bestaat nog geen onderzoeksinstrument om het cultureel bewustzijn van leerlingen te meten. Hierdoor is het probleem niet inzichtelijk bij de leerlingen en leerkrachten. Door de uitvoering van het onderzoek zal het cultureel bewustzijn van de leerlingen in kaart gebracht worden, en op welke manier de leerkracht dit kan verhogen.

Op Basisschool X is gebleken dat er nog geen aandacht wordt besteed aan de culturele historie van Leeuwarden. Dit komt doordat er geen handvaten voor de leerkrachten zijn om dit te realiseren. De methodes spelen hier niet specifiek op in en het is door tijdsgebrek lastig om zelf lesmateriaal te ontwikkelen.

Tijdens het onderzoek heeft de onderzoeker verscheidene deelvragen beschreven. Door deze deelvragen vanuit literatuurstudie te beantwoorden is er een lespakket ontworpen. Tijdens het literatuuronderzoek heeft de onderzoeker verscheidene manieren van onderwijs onderzocht: omgevingsonderwijs en erfgoededucatie. Daarnaast heeft de onderzoeker verantwoording afgelegd met betrekking tot de kerndoelen die in verband staan met dit onderwerp. Voor de vormgeving van het lespakket heeft de onderzoeker onderzoek gedaan naar verscheidene manieren van leren: de Meervoudige Intelligentie beschreven door Gardner en de leerstijlen volgens Kolb. De inhoud van het lespakket is opgedeeld in drie pijlers: pelgrimeren, Oranjes in Leeuwarden en Leeuwarden als vestingstad. Bij elk van de drie pijlers is er onderzoek gedaan door middel van literatuur en het werkveld in te gaan.

Concluderend kan gezegd worden dat de culturele bewustwording van leerlingen verhoogd is door middel van uitvoering van het lespakket. Dit is gebleken tijdens de nameting, dat vormgegeven is van een tweetal opdrachten. Dit onderzoeksinstrument is gerelateerd aan de definitie van cultureel bewustzijn zoals beschreven is tijdens het literatuuronderzoek.

4. Inhoudsopgave

1. Informatiepagina	0
2. Voorwoord.....	1
3. Samenvatting.....	2
4. Inhoudsopgave	3
5. Inleiding	6
5.1. Onderwerp	6
5.2. Aanleiding.....	6
5.3. Persoonlijke motivatie.....	7
6. Probleemanalyse	8
7. Theoretisch kader.....	10
7.1. Cultureel bewustzijn.....	11
7.1.1. Cultureel	11
7.1.2. Bewustzijn	12
7.1.3. Cultureel bewustzijn.....	12
7.2. Omgevingsonderwijs	13
7.2.1. Motieven	13
7.2.2. Kerndoelen	15
7.2.3. Belemmeringen	15
7.3. Erfgoededucatie	16
7.3.1. Kerndoelen	16
7.3.2. Doel en middel	17
7.4. Meervoudige intelligentie	18
7.5. Leerstijlen van Kolb	20
7.6. Gevolgen met betrekking tot ontwerp.....	21
7.7. Pelgrimeren	21
7.7.1. Redenen voor pelgrimeren.....	22
7.7.2. Jabikspaad	23
7.7.3. Jabikspaad in Leeuwarden.....	23
7.7.4. Internationaal perspectief.....	23
7.7.5. Conclusie tot ontwerp	24
7.8. Leeuwarden als vestingstad	24
7.8.1. Ontstaansgeschiedenis.....	25
7.8.2. Vestingsteden	25
7.8.3. Stadsrechten.....	26
7.8.4. Sporen van Leeuwarden als vestingstad	28

7.9.	Oranjes in Leeuwarden.....	29
7.9.1.	Oranjes in Friesland	29
7.9.2.	Het Oranjepoortje en grafkelder	29
7.9.3.	Maria Louise	30
7.9.4.	Stadhouderlijk Hof.....	30
7.10.	Conclusie theoretisch kader	31
8.	Probleemstelling.....	31
8.1.	Onderzoeksdoel.....	31
8.2.	Onderzoeksvraag.....	32
8.3.	Deelvragen.....	32
8.4.	Hypothese	33
8.5.	Betrokkenen	33
9.	Onderzoeksaanpak.....	34
9.1.	Onderzoeksgroep	34
9.2.	Onderzoeksmethodiek.....	34
9.3.	Ontwerpactiviteiten	35
9.4.	Ontwerpeisen	36
9.5.	Dataverzameling en dataverwerking	38
9.6.	Onderzoeksplanning.....	39
9.7.	Randvoorwaarden	39
9.8.	Ethische kwesties	40
10.	Resultaten.....	40
10.1.	Het plan en de uitvoering van dataverzameling	40
10.2.	Data-analyse	41
10.2.1.	Nulmeting	41
10.2.2.	Lespakket.....	41
10.2.3.	Nameting	44
11.	Conclusies, aanbevelingen en discussie	45
11.1.	Conclusies	45
11.1.1.	Conclusies deelvragen	45
11.1.2.	Conclusie hoofdvraag	53
11.2.	Terugkoppeling hypothese.....	54
11.3.	Reikwijdte	55
11.4.	Aanbevelingen	55
11.5.	Discussiepunten.....	55
11.6.	Vervolgonderzoek	56

11.7. Mening onderzoeker	56
12. Nawoord.....	57
13. Literatuurlijst	58
14. Bijlagen	
Bijlage 1: Logboek onderzoek + leerproces	
Logboek	
Leerproces	
Bijlage 2: Gemeenschappelijke leefomgeving	
Bijlage 3: Etappe 5 Oost: Vierhuisterdijk - Yndyk	
Bijlage 4: Onderzoeksinstrument nulmeting	
Bijlage 5: schematische weergave onderzoeksmethodiek	
Bijlage 6: Aangepast onderzoeksinstrument nameting	
Bijlage 7: dataverwerking nulmeting	
Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket	
Bijlage 9: dataverwerking nameting	

5. Inleiding

In dit hoofdstuk volgt een korte beschrijving van de onderzoeker en geeft de onderzoeker een toelichting op het onderwerp van dit onderzoek. Daarna volgt de aanleiding van het onderzoek en de persoonlijke motivatie om dit onderzoek te doen.

Mijn naam is Ivo Rinia, vanaf nu de onderzoeker te noemen, en ben vierdejaars pabo student aan NHL Stenden Hogeschool te Leeuwarden. In het laatste jaar van de Bachelor Opleiding Leraar Basisonderwijs moet de student een afstudeeronderzoek doen. Om deze reden wordt het onderzoek gestart op Basisschool X.

5.1. Onderwerp

Het onderzoek staat in het teken van cultureel bewustzijn met betrekking tot Leeuwarden Fryslân 2018 en pelgrimage. In de huidige maatschappij zijn we afhankelijk van de digitale wereld en de digitale bronnen, we zitten dan ook in een beeldschermencultuur zoals Thomése (2008) beschrijft. De onderzoeker verneemt dat leerlingen de neiging hebben om onderwerpen op te zoeken op het internet, doordat de leerlingen toegang hebben tot een enorme hoeveelheid woorden en beelden. Terwijl deze informatie ook in de eigen omgeving te vinden is. Maar zijn de leerlingen zich wel bewust van de cultuurhistorie in Leeuwarden? Doordat Leeuwarden is uitgeroepen als Culturele Hoofdstad 2018 zullen er in dit jaar vele verschillende culturele activiteiten georganiseerd worden. De visie van Leeuwarden die naar de buitenwereld wordt getoond, als culturele hoofdstad, is 'iepen mienskip'. Ook wel onze 'open gemeenschap'. Volgens het verhaal van Leeuwarden Fryslân 2018 hebben de Friezen een sterke eigen cultuur (Leeuwarden Fryslân 2018). Wat heeft Leeuwarden eigenlijk te bieden en welke culturele historie kunnen we nu nog terugzien in onze eigen omgeving? In het kader van Leeuwarden Fryslân 2018 doet de onderzoeker een onderzoek naar het cultureel bewustzijn van de leerlingen in de eigen omgeving en op welke manier de leerkracht dit kan meegeven aan de leerlingen. De nadruk zal vooral liggen op het lesmateriaal dat is vormgegeven door drie pijlers; pelgrimeren, de Oranjes in Leeuwarden en Leeuwarden als vestingstad. Tijdens dit onderzoek zal duidelijk worden wat er aan culturele educatie in Leeuwarden aan bod komt en hoe de leerkracht de leerlingen bewust kan laten worden van de cultuur in eigen omgeving. Dit heeft betrekking op Leeuwarden en specifiek de bezienswaardigheden die we tegenkomen bij het Jabikspaad, een deel van de Santiago de Compostella, dat door Leeuwarden loopt.

5.2. Aanleiding

Zoals eerder beschreven moet een student in de afstudeerfase een praktijkonderzoek doen. Vanuit de opleiding is de onderzoeker verplicht een praktijkonderzoek uit te voeren.

Het onderzoek is gebaseerd op de persoonlijke interesse van de onderzoeker en om empirische reden. De persoonlijke interesse komt voort uit de voorgaande keuzeminor 'Identiteit' waarbij de onderzoeker samen met andere studenten een lespakket heeft gemaakt met als onderwerp pelgrimage. Het uitvoeren van de lesontwerpen komt terug in de empirische reden. Het ontwikkelde lesmateriaal is nog niet in uitvoering gebracht en door middel van dit onderzoek kan de onderzoeker kijken of het lespakket ook toepasbaar is in lespraktijk.

Doordat de onderzoeker het onderzoek uitvoert op basis van persoonlijke interesse en om empirische reden, heeft de onderzoeker het onderwerp voorgelegd aan het team van Basisschool X. Het team vindt het een interessant onderwerp, mede doordat het een actueel onderwerp is door Leeuwarden Fryslân 2018 erbij te betrekken.

Dit onderzoek wordt hierdoor uitgevoerd door twee verschillende redenen.

Kort samengevat:

Ten eerste wil de onderzoeker onderzoeken of het ontworpen lespakket ook daadwerkelijk in het onderwijs toepasbaar is, ook wel de empirische reden van dit onderzoek. Daarnaast wil de onderzoeker tijdens het onderzoek kijken naar het cultureel bewustzijn van de leerlingen. Hoe staat het nu met de culturele bewustwording van de leerlingen en kan de onderzoeker de culturele bewustwording vergroten door middel van de ontworpen lesontwerpen?

De onderzoeksresultaten zullen niet alleen toepasbaar zijn voor de leerkrachten van Basisschool X maar ook voor andere scholen in deze omgeving. De leerkrachten kunnen het ontwikkelde lesmateriaal gebruiken met betrekking tot omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.

5.3. Persoonlijke motivatie

Tijdens de keuzeminor is de onderzoeker in aanraking gekomen met het onderwerp 'pelgrimeren'. In samenwerking met andere studenten heeft de onderzoeker een lespakket ontworpen met betrekking tot het pelgrimeren. Dit lespakket is ontwikkeld voor scholen in Friesland, doordat de lessen en activiteiten zijn gebaseerd op het Jabikspaad (Sint-Jacobiparochie (Frl.) tot Hasselt (Ov.)). Het is een interessant lespakket geworden waarbij de leerkracht kan kiezen tussen verschillende lessen en lesontwerpen. Scholen in Friesland kunnen dit lespakket gratis downloaden.

Tijdens het ontwerp onderzoek van de keuzeminor heeft de onderzoeker een positieve ervaring opgedaan met het pelgrimeren in het algemeen. Dit is iets waarvan de onderzoeker denkt dat het meer aandacht nodig heeft in het basisonderwijs. Als de onderzoeker aan personen in de directe omgeving vertelt over pelgrimeren, weet bijna niemand wat pelgrimeren precies inhoudt. Terwijl het een interessant onderwerp is, waarbij vele verschillende vakken aan bod komen die je als leerkracht kan gebruiken in de lespraktijk.

Tijdens dit project heeft de onderzoeker ook meer geleerd over de kijk naar de eigen omgeving. De omgeving van dit project is rondom het Jabikspaad. De onderzoeker heeft geleerd dat je op een andere manier naar de omgeving kan kijken. Dit kan je terugkoppelen aan omgevingsonderwijs in de school. In plaats van werken uit de boeken meer naar de omgeving kijken. Hiervoor had de onderzoeker weinig kennis van het pelgrimeren en kon de onderzoeker niet veel over culturele kenmerken van Leeuwarden vertellen.

Door middel van dit onderzoek wil de onderzoeker de geschiedenis van Leeuwarden duidelijk in kaart brengen, specifiek gericht op de culturele bezienswaardigheden die langs het Jabikspaad te zien zijn. Er is hierbij gekozen om drie pijlers te hanteren. Er is veel informatie te vinden over de historie van Leeuwarden en zal daarom afgebakend worden tot drie pijlers. De route van het Jabikspaad in Leeuwarden zullen leidend zijn tijdens het onderzoek. De bezienswaardigheden en cultureel erfgoed zijn gericht op de geschiedenis van Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden.

Tevens is dit een goed moment om het onderzoek uit te voeren. Zoals al eerder genoemd is, is Leeuwarden uitgeroepen tot Europese Culturele Hoofdstad 2018. Hét moment om meer aandacht te besteden aan de cultuurhistorie van Leeuwarden en de culturele bewustwording van de leerlingen in deze omgeving. Het onderzoek wordt uitgevoerd op Basisschool X, maar de onderzoeksresultaten kunnen van belang zijn voor alle scholen in Leeuwarden in 2018 en daarna.

Tot slot speelt het culturele bewustzijn van de leerlingen een rol. Heijde, Kampman & Bruin (2016) schrijven dat cultuur plaats vindt door middel van kennisoverdracht van generatie tot generatie. De voornaamste motivatie voor dit onderzoek is dan ook deze kennisoverdracht die zal plaatsvinden.

Door middel van dit onderzoek wordt er gekeken op welke manier de kennisoverdracht het aantrekkelijkst is voor de leerlingen en via deze weg de leerlingen cultureel bewust te maken van de eigen omgeving.

6. Probleemanalyse

In dit hoofdstuk wordt het probleem beschreven aan de hand van de '5 keer W + H-methode' (Migchelbrink, 2008). Deze methode helpt bij het analyseren van een probleem. Er wordt hierbij

omschreven voor wie het een probleem is, wat het probleem is, waar het een probleem is, waarom het een probleem is en hoe het probleem is ontstaan. Ook wordt er een koppeling gemaakt aan de theorie. De vragen worden beantwoord en gekoppeld aan een theoretische onderbouwing. Aan het einde van dit hoofdstuk volgt de relevantie van het onderzoek voor de beroepspraktijk.

Op Basisschool X is een cultuurcoach aanwezig. Deze cultuurcoach staat in verband met Kunstkade. Kunstkade is een organisatie dat een cultureel programma voor de basisschool verzorgt. Jaarlijks krijgt de school een gevarieerd aanbod van culturele instellingen en professionele aanbieders. Het doel hiervan is dat de leerlingen tijdens de basisschoolloopbaan kennismaken met alle instellingen in de eigen omgeving en ervaringen zullen opdoen in alle kunstdisciplines (2016-2017). Het programma wordt door verschillende instellingen gegeven en varieert op deze manier in het aanbod en onderwerpen. In het kader van Leeuwarden Fryslân 2018 worden er veel verschillende activiteiten georganiseerd in de stad om aan onze cultuur aan de buitenwereld te tonen. Maar wat weten de leerlingen, vanaf nu respondenten te noemen, van onze cultuur, ons cultuurerfgoed en de geschiedenis van Leeuwarden? Anderzijds, wat weet de leerkracht van de omgeving. Declercq (z.d.) schrijft in zijn artikel dat de leerkrachten de omgeving niet voldoende kennen. Dit komt mede doordat de leerkrachten niet altijd in de schoolomgeving wonen. De kennis van de omgeving is hierdoor beperkter. Niet alleen de algemene kennis van de omgeving is beperkter, maar Declercq (z.d.) schrijft ook dat de leerkrachten de instanties en databanken in de omgeving van de school niet bekend zijn. Daarnaast is in het onderwijs niet veel ruimte om dit te ontdekken door de methode gebonden lessen. Deze zijn veelal gericht op de algemene geschiedenis, terwijl dit ook terug kan komen in de eigen omgeving. Naast de kennis van de omgeving weten de leerkrachten niet op welke manier ze het cultureel bewustzijn van de respondenten kunnen testen. De hierboven beschreven vragen geven een beeld van het praktijkprobleem. Basisschool X werkt samen met de cultuurcoach van Kunstkade, en heeft hierdoor een invulling van de instanties in de omgeving. Er is echter niet een instrument om te testen hoe dit bijdraagt aan het cultureel bewustzijn van de respondenten.

Bij het praktijkprobleem zijn meerdere betrokkenen. Het gaat bij dit probleem om de kennisoverdracht bij de respondenten, de respondenten zijn dan ook het meest betrokken bij het praktijkprobleem. Daarnaast zijn de leerkrachten van Basisschool X ook betrokken bij het praktijkprobleem door middel van het type onderwijs dat nodig is om dit probleem op te lossen. Deze twee groepen zijn daarom het meest betrokken bij het onderzoek. De leerkrachten zijn daarnaast ook de belanghebbenden bij het oplossen van het praktijkprobleem. Doordat het probleem ligt bij de kennisoverdracht kan de oplossing van het probleem een aanrijking zijn voor het vervolg in cultuureducatie.

Het praktijkprobleem is niet zichtbaar bij de betrokkenen. Er zijn geen onderzoeksinstrumenten ontwikkeld om de cultuurkennis van Leeuwarden te onderzoeken. Dit geldt zowel voor de respondenten als voor de leerkrachten. Het is hierdoor niet mogelijk om aan te geven wanneer het een probleem is.

In het kader van LF2018 worden er in dit jaar activiteiten georganiseerd in Leeuwarden. Hierbij wil de stad de eigen cultuur aan de buitenwereld laten zien. Door middel van het onderzoek worden de respondenten zich meer bewust van de eigen cultuur, en zullen op deze manier beter betrokken zijn bij de stad als Culturele Hoofdstad 2018.

Het probleem doet zich voor in de stad Leeuwarden. De school is gevestigd in deze stad en bij cultuureducatie gaat het met name om omgevingsonderwijs. Omgevingsonderwijs is gebaseerd op de leefomgeving van de respondenten. In het kader van dit onderzoek is de leefomgeving uitgebreid naar de het centrum van Leeuwarden.

Het probleem is ontstaan doordat er in het huidige onderwijs weinig tijd is voor eigen invulling. In de kerndoelen is omgevingsonderwijs wel opgenomen en de leermethodes spelen ook in op omgevingsonderwijs. De methodes spelen echter niet in op de omgeving van de respondenten. Daarnaast is er wel een curriculum opgesteld maar is er weinig tijd voor tijdens de lessen, doordat het lesmateriaal nog niet aanwezig is. De leerkrachten moeten dan zelf materiaal ontwikkelen, maar door tijdsgebrek is dit moeilijk te realiseren.

De resultaten van het onderzoek zullen relevant zijn voor de beroepspraktijk. Door het uitvoeren van het onderzoek zullen de leerkrachten een beeld krijgen van het culturele bewustzijn van respondenten van Basisschool X. Daarnaast kan het ontwerp verder gebruikt kunnen worden als vast onderdeel in het onderwijsprogramma. De leerkrachten krijgen op deze manier handvaten om in het vervolg deze manier van cultuureducatie voort te zetten. Het ontwikkelde lesprogramma kan verder worden ontwikkeld en kan ook op meerdere scholen gebruikt worden in Leeuwarden. Op deze manier zijn de onderzoeksresultaten direct toepasbaar in de praktijk.

7. Theoretisch kader

In het theoretisch kader komen verschillende pijlers aan bod die betrekking hebben bij het onderzoek. Hierbij is er een opbouw gemaakt van een breed onderwerp naar een gedetailleerd onderwerp. De pijlers geven een verduidelijking met betrekking tot de onderwerpen tijdens het onderzoek. Eerst zal het begrip cultureel bewustzijn naar voren komen, daarna omgevingsonderwijs

in het algemeen. Vervolgens volgt erfgoededucatie met daar achteraan de toelichting van pelgrimeren. Tot slot zullen onderwerpen aan bod komen met betrekking tot Leeuwarden: Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden.

7.1. Cultureel bewustzijn

Om dit begrip te verklaren is het begrip 'cultureel bewustzijn' opgesplitst in twee begrippen: cultureel en bewustzijn. Door deze twee begrippen te definiëren en daarna samen te voegen zal de definitie van cultureel bewustzijn tot stand komen. De geformuleerde definitie gebruikt worden tijdens dit onderzoek.

7.1.1. Cultureel

Volgens de Dikke van Dale (2017) wordt cultureel gedefinieerd als: *"Op de cultuur, de beschaving betrekking hebbend."* Hierbij is een definitie van cultuur van belang. Cultuur kan worden gedefinieerd als: *"Het geheel van geestelijke verworvenheden van een land, volk enz."* (Dikke van Dale, 2017). Deze definitie heeft betrekking op cultuur in algemeen begrip. De definitie wordt bevestigd door Hofstede, Hofstede & Minkov (2010) die bij cultuur spreken van een collectief fenomeen. Dit komt doordat de mensen cultuur gedeeltelijk delen met mensen die in dezelfde sociale omgeving leven of hebben geleerd, waarin het tenslotte is geleerd. Hofstede et al. (2010) definiëren cultuur als: *"Het is de collectieve programmering van de geest die de leden van een groep of categorie mensen van anderen onderscheidt."* Beide definities komen hierbij beknopt terug in het begrip 'cultuur' in algemene termen binnen de sociale wetenschappen (Heijde, Kampman, & Bruin, 2016). Heijde et al. (2016) omschrijven 'cultuur' als:

Het geheel van opvattingen, voorstellingen, symbolen, kennis, waarden, normen, gewoonten en gebruiken, die mensen binnen een samenleving verwerven en overdragen langs de weg van bewuste en onbewuste leerprocessen en dat in zekere mate bepalend is voor de kijk van mensen op de wereld, de wijze waarop ze die interpreteren en de wijze waarop ze die handelend tegemoet treden. (Heijde, Kampman, & Bruin, 2016, p. 102)

Hierbij wordt er gesproken over de samenleving. Dit kan een samenleving zijn op vele verschillende niveaus. De mens heeft deelname aan vele verschillende culturen, voorbeelden hiervan zijn binnen het gezin of een vereniging.

Cultuur is een begrip met vele verschillende omschrijvingen. In 1954 hebben Kroeber en Kluckhohn (1954) al meer dan 200 verschillende definities omschreven. Eén duidelijk definitie van dit begrip bestaat eigenlijk niet. Voor dit onderzoek wordt de bovenstaande omschrijving van 'cultuur' gehanteerd zoals is beschreven door Heijde et al. (2016) .

Zoals eerder beschreven heeft cultureel betrekking op de cultuur. Hierboven is een definitie gegeven van het begrip cultuur in het algemeen. Deze definitie is ruim beschreven, maar omvat relevante aspecten met betrekking tot dit onderzoek. Om meer duidelijkheid te krijgen van het begrip 'cultureel' volgt hieronder een beschrijving met betrekking tot cultureel erfgoed en cultuurhistorie. Volgens het Aquo-lex – het waterwoordenboek (2012) wordt 'cultureel erfgoed' gedefinieerd als: *"Wat aan cultuur uit vroegere tijd is doorgegeven"*. Deze omschrijving geeft een koppeling weer tussen de cultuur van vroeger en de huidige cultuur met betrekking tot erfgoed, hetgeen dat terug te zien is in de omgeving.

Dit wordt bevestigd door A. Thomése die cultureel erfgoed omschrijft als:

Sporen uit het verleden in het heden, die zichtbaar en tastbaar aanwezig zijn. Dat kunnen voorwerpen zijn in musea, archeologische vondsten, archieven, monumenten en landschappen. Maar ook de daaraan verbonden gebruiken, verhalen en gewoonten. Zo wordt

er onderscheid gemaakt tussen materieel en immaterieel cultureel erfgoed. (Thomése, 2008, p. 6)

Dit geeft verduidelijking op welke manier de cultuur van vroeger is doorgegeven aan de huidige cultuur. Dit staat in verband met de cultuurhistorie. Cultuurhistorie kan worden gedefinieerd als: *“beschavingsgeschiedenis. Toelichting: de bestudering van het onroerend deel van het cultureel erfgoed, bestaande uit het bodemarchief (archeologie), de sporen van menselijk handelen in het landschap (historische geografie) en de gebouwde omgeving (bouw/kunsthistorie).”* (Aquo-lex - het waterwoordenboek: cultuurhistorie, 2012).

7.1.2. Bewustzijn

Volgens de Dikke van Dale (2017) wordt bewustzijn gedefinieerd als *“Het beseffen en kennen van het bestaan van iets of van zichzelf.”* Dit is beknopt beschreven, Damasio gaat dieper op het begrip in. Damasio (2010) definieert bewustzijn als: *“Bewustzijn is een gemoedstoestand waarin kennis van het eigen bestaan en het bestaan van de omgeving is. Het is een gemoedstoestand verrijkt met een gevoel van het specifieke organisme waarin een geest werkzaam is.”* Hierbij ligt de nadruk op de kennis van het eigen bestaan en het bestaan van de omgeving. In vergelijking met de definitie van de Dikke van Dale gaat Damasio dieper in op de gemoedstoestand. Doordat er hier gesproken wordt over een gemoedstoestand, is er ook sprake van de geest. Damasio (2010) geeft aan *“Als er geen geest is, is er geen bewustzijn; bewustzijn is een bepaalde gemoedstoestand, verrijkt met het gevoel. Bewustzijn is een gemoedstoestand waaraan aan zelfproces is toegevoegd.”*

Beide omschrijvingen geven aan dat het gaat om kennis over eigen bestaan maar ook over de omgeving. Deze omschrijving komt terug in de definitie die Heunks heeft beschreven. Heunks beschrijft bewustzijn in zijn boek als:

Bewustzijn is een subjectieve reflectie op indrukken uit de buitenwereld (weten wat wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen) of op eigen mentale processen (weten wat er in jezelf omgaat en daarover kunnen vertellen). Anders gezegd: bewustzijn is een toestand die gekenmerkt wordt door het besef van iets en de omgevingsfactoren ervan. (Heunks, 2014, p. 90)

Heunks (2014) geeft daarnaast een definitie van het begrip bewustwording. Als we het hierbij hebben over bewustwording dan hebben we het over een niveau van bewustzijn. Heunks heeft het hier over de staat of de kwaliteit van het bewustzijn en daarbij het inzicht hebben in een situatie. Zinnvolle gegevens worden hierbij bevestigd zonder dat deze noodzakelijkerwijs worden begrepen. Voor dit onderzoek zal ik de volgende definitie gebruiken voor bewustwording:

Bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij besef is van indrukken uit de buitenwereld, en hierbij weten wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

7.1.3. Cultureel bewustzijn

Door de definitie van cultuur en bewustzijn samen te voegen komt de definitie van cultureel bewustzijn tot stand die gebruikt wordt voor dit onderzoek. Hierbij is gebruik gemaakt van de definitie van cultureel erfgoed en de definitie van bewustzijn, zoals hierboven is beschreven.

Voor het onderzoek wordt cultureel bewustzijn gedefinieerd als:

Cultureel bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij men zich bewust is van het cultureel erfgoed in de eigen omgeving, welke uit vroegere tijd is doorgegeven, en hierbij wetende wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

7.2. Omgevingsonderwijs

Volgens van Riessen en van Manen (2011) staat de leefomgeving van de leerlingen centraal als uitgangspunt bij omgevingsonderwijs. Hierbij is de leefomgeving de wereld van de leerlingen waarbij ze vrijwel dagelijks verkeren voor school of werk, winkelen en recreatie. Bij leerlingen zal hierbij vooral de nadruk liggen op school, winkelen en recreatie. Voor de leerlingen is de 'bekende' omgeving hoogst waarschijnlijk niet zo groot. De leefomgeving bestaat uit enkele van belang hebbende knooppunten en verbindingen daartussen. De leerlingen kennen de leefomgeving maar gedeeltelijk. Sommige gebouwen of verschijnselen hebben ze wel eerder gezien, maar nog nooit opgemerkt, terwijl ze er vaak langs komen. Zelfs in de eigen leefomgeving is veel te leren voor de leerlingen.

Zoals Riessen en van Manen (2011) al eerder noemden is de leefomgeving voor het omgevingsonderwijs een relevant uitgangspunt. Als leerkracht hoef je echter niet grenzen vast te stellen voor de leefomgeving van de leerlingen. Dit komt mede doordat alle leerlingen de leefomgeving anders beleven en er anders naar kijken. De verschillen kunnen zelfs zo groot zijn dat het verstandiger is om een gemeenschappelijke leefomgeving vast te stellen. Deze stelling betreft ook voor dit onderzoek en zal daarom de binnenstad van Leeuwarden centraal staan als de gemeenschappelijke leefomgeving van de respondenten.

Daarbij is het wel van belang om niet te gaan zoeken naar plaatsen die zowel historisch, geografisch of architectonisch zijn, maar om juist te kijken naar nieuwe ontdekkingsplaatsen in de omgeving. Anders zullen leerlingen het idee krijgen dat bijvoorbeeld historische plekken alleen te vinden zijn op zulke plekken en dat de rest van de omgeving hier niets mee te maken heeft. Het besef dat de leerlingen krijgen van de historische ontwikkeling is dan ook het doel van omgevingsonderwijs. Op deze manier kan er een verbinding worden gelegd tussen de wereld van het schoolvak en de wereld buiten de school.

Thomése (2008) gaat in op de verbinding tussen omgevingsonderwijs en erfgoededucatie. Omgevingsonderwijs biedt voor iedereen concreet en (her)kenbaar de mogelijkheid om aan erfgoededucatie te doen. Maar niet al het omgevingsonderwijs is meteen erfgoededucatie. Dit komt mede door het vakoverstijgende aspect van omgevingsonderwijs. Tegenovergesteld betekent dit hetzelfde; erfgoededucatie is niet meteen omgevingsonderwijs. De leerkracht kan ook lesgeven over cultureel erfgoed dat niet in de directe omgeving aanwezig is.

7.2.1. Motieven

In de alinea hierboven is globaal het begrip en voorwaarden van omgevingsonderwijs weergegeven. Hieronder zullen de motieven voor omgevingsonderwijs voor scholen worden beschreven, zoals van Riessen en van Manen (2011) hebben beschreven:

1. *Omgevingsonderwijs 'dwingt' tot actief en zelfstandig leren. De omgeving buiten school is niet gemodelleerd in hapklare leerblokken. Leerlingen zullen vrijwel alle bewerkingen die*

in het leerboek al voor het zijn gedaan, nu zelf moeten doen: waarnemen, vragen stellen, vergelijken, interpreteren, analyseren, induceren, deduceren, enzovoort.

2. *Omgevingsonderwijs reikt een ander typen bronnen aan dan het boek kan doen: geen papieren representatie van de werkelijkheid, in woord en beeld, maar de werkelijkheid zelf.*
3. *Omgevingsonderwijs voorziet in een belangrijke notie uit de leerpsychologie: in je eigen omgeving kun je geen 'abstracte' start van het leren maken, omdat het begint met waarneming van concrete verschijnselen. Het bestuderen van de eigen omgeving is een oefening in het steeds schakelen van het concrete naar het abstracte en weer terug.*
4. *Omgevingsonderwijs kan bij leerlingen ervoor zorgen dat de motivatie verhoogt, en dat ze interesse krijgen in een vakken waar ze eerst amper voor geboeid waren.*
5. *Omgevingsonderwijs doorbreekt het schoolse leren en de leerlingen kunnen dingen doen. Dit werkt motiverend voor de leerlingen en leerkrachten.*
6. *Omgevingsonderwijs draagt bij aan het leren kennen van de omgeving van de school. Dit kan voor forenzende docenten van pas komen, door het leren kennen van de omgeving leert de leerkracht ook de leerlingen kennen.*
7. *Door omgevingsonderwijs wordt de werkelijkheid terug gebracht naar het vak en vice versa. Hierdoor is er een mogelijkheid tot vakoverstijgende opzet van lessen.*
8. *Omgevingsonderwijs is een goede manier om waardering voor en een band met de eigen omgeving op te bouwen.*
9. *Omgevingsonderwijs is een goede gelegenheid om contacten op te bouwen of banden aan te halen met culturele instellingen in de regio. Dit zorgt voor een rijkere leeromgeving voor de leerlingen.*
10. *Omgevingsonderwijs kan er voor zorgen dat een school zicht kan 'profilieren'. Dit heeft betrekking op de ouders en overheden. (Riessen & Manen, 2011, pp. 41-43)*

Bovenstaande motieven voor omgevingsonderwijs staan direct in verband met het cultureel bewustzijn van de leerlingen. De vier voorwaarden van kennisoverdracht bij cultureel bewustzijn zijn: zien, horen, voelen en daarover vertellen. Dit is terug te vinden in Paragraaf 7.1: Cultureel bewustzijn.

Op basis van de eerder genoemde tien motieven van omgevingsonderwijs, is gekozen voor omgevingsonderwijs. Doordat de vier voorwaarden van cultureel bewustzijn hier naar voren komen. De leerlingen zullen tijdens de lessen informatie horen, ze kijken naar de werkelijkheid, kunnen het zelf ervaren en daarna zullen ze hier over vertellen.

De voornaamste reden voor omgevingsonderwijs is bij motief acht terug te lezen:

"Omgevingsonderwijs is een goede manier om waardering voor en een band met de eigen omgeving op te bouwen." (Riessen & Manen, 2011, pp. 41-43).

7.2.2. Kerndoelen

Omgevingsonderwijs staat in verband met de kerndoelen die zijn beschreven voor het primair onderwijs. Bij de vakken als; Natuur en Techniek, Aardrijkskunde en Geschiedenis staan de kerndoelen beschreven die ook betrekking hebben op de eigen omgeving. Door te werken aan deze kerndoelen biedt omgevingsonderwijs een goede opzet.

De eigen omgeving is de leidraad van de volgende kerndoelen (TULE.SLO, sd):

Natuur en techniek

Kerndoel 40:

De leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en benoemen en leren hoe ze functioneren in hun omgeving.

Kerndoel 44:

De leerlingen leren bij producten uit hun eigen omgeving relaties te leggen tussen de werking, de vorm en het materiaalgebruik.

Ruimte

Kerndoel 47:

De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving in vergelijking met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika. (<http://tule.slo.nl/OrientatieOpJezelfEnWereld/F-KDOrientatieJezelfEnWereld.html>)

7.2.3. Belemmeringen

Eerder werden de tien motieven beschreven van omgevingsonderwijs. Enkele motieven die zijn beschreven zijn ook belemmeringen voor omgevingsonderwijs. In het artikel van Declercq (z.d.) zijn enkele belemmeringen beschreven.

Ten eerste kennen de leerkrachten de omgeving van de school niet volledig. Dit komt mede doordat de leerkrachten niet altijd in de schoolomgeving wonen. Dit heeft als gevolg dat de kennis van de leerkrachten over de schoolomgeving beperkter is. Dit probleem heeft meerdere raakvlakken op gebied van omgevingskennis, denk hierbij aan: geografische kennis, historische kennis, biologische kennis, economische kennis, zingevende kennis of de technologische kennis.

Ten tweede zijn de bronnen in de eigen omgeving, die goed bruikbaar zijn, niet goed gekend bij de leerkrachten. Er zijn meerdere online databanken die vrij raadpleegbaar zijn en zijn gratis in te kijken. Het kan zijn dat de leerkrachten hier niet van af weten waardoor deze kansen onbenut blijven.

Als laatste spelen de methodes van de school een rol. Voor vele verschillende leergebieden gebruiken scholen de handleidingen en handboeken. De handboeken en handleidingen volgen de ontwikkelingen van het onderwijs en passen zich hier aan. De methodes spelen niet in op de eigen omgeving, maar geven alleen praktische tips die bruikbaar zijn in de eigen omgeving. Vele leerkrachten gebruiken de handleiding als leidraad en zullen hier niet veel van afwijken. Dit heeft als gevolg dat er maar enkele activiteiten zullen plaatsvinden volgens het principe van omgevingsonderwijs.

7.3. Erfgoededucatie

In het dossier interne cultuurcoördinator door de LKCA (Kievit, 2014) is te vinden dat erfgoededucatie een onderdeel is van cultuureducatie. Erfgoededucatie vormt samen met kunsteducatie, media-educatie en literatuureducatie het gehele cultuuronderwijs. Thomése (2008) komt hier op terug in haar boek en schrijft dat cultuureducatie bestaat uit alle vormen van educatie waarbij kunst of cultuur als doel of als middel worden ingezet. Thomése noemt hier ook de drie bovengenoemde soorten educatie: kunsteducatie, media-educatie en erfgoededucatie. In dit onderzoek zal de nadruk liggen op erfgoededucatie en zal daarom verder worden toegelicht in deze paragraaf.

Kievit (2014) schrijft dat erfgoededucatie het onderwijs is dat in verband staat met en over cultureel erfgoed. Dit zijn de materiële en immateriële sporen uit het verleden. Denk bij materieel erfgoed aan monumenten, archeologische vondsten of archieven. Daartegenover staat het immaterieel erfgoed; tradities, verhalen, rituelen en gebruiken. Klein, Grever en van Boxtel (2011), van het NWO-programma *Heritage Education*, hebben voor hun onderzoek naar de inhoudelijke relatie tussen erfgoededucatie en de geschiedeniseducatie een (zeer voorlopige) werkdefinitie gegeven van cultuureducatie.

Klein et al. (2011) komen hierbij ook terug op de materiële en immateriële sporen. Zij definiëren erfgoededucatie als: *‘gericht op de versterking van cultureel- en historisch besef aan de hand van materiële en immateriële sporen als primaire instructiebron’*. Zoals eerder beschreven is in het theoretisch kader staat erfgoededucatie in verband met omgevingsonderwijs; het onderwijs is gericht op het leren in, van en over de eigen leefomgeving in een steeds ruimere kring. Het cultureel erfgoed maakt de lesstof tastbaar, visueel en hoorbaar. De eigen omgeving en de fysieke ervaring spelen een relevante rol bij erfgoededucatie. Het erfgoed brengt het verleden dichtbij en versterkt daarmee het historisch besef van de leerlingen. Tevens is het erfgoededucatie ook een praktisch leermiddel om de lesstof te verlevendigen.

Dat erfgoededucatie en omgevingsonderwijs goed samengaan wordt ook beschreven door Thomése (2008). Ze schrijft dat de kracht van erfgoededucatie in het omgevingsonderwijs ligt. Hierbij ligt de nadruk op het leren in, van en over je eigen omgeving. Dit zie je met name terug bij vakken als Aardrijkskunde en Geschiedenis, maar kunnen ook bij andere mens- en maatschappijvakken terugkomen.

Een onderwerp dat hierbij kan helpen is pelgrimeren. Eén van de pijlers tijdens dit onderzoek is pelgrimeren. Door met de leerlingen te gaan pelgrimeren zullen de leerlingen, in dit geval, een deel van het Jabikspaad lopen in de eigen omgeving, namelijk door het centrum van Leeuwarden. Door middel van deze pelgrimstocht zullen de leerlingen leren in, van en over de eigen omgeving. Zoals Thomése (2008) beschrijft is omgevingsonderwijs de kracht van het leren van erfgoededucatie. Door een pelgrimstocht te lopen met de leerlingen zal erfgoededucatie en omgevingsonderwijs samen komen, dat leidt tot het lesontwerp.

7.3.1. Kerndoelen

In paragraaf 7.2.2.: Kerndoelen zijn de kerndoelen beschreven met betrekking tot omgevingsonderwijs. Eerder is ook al benoemd dat omgevingsonderwijs en erfgoededucatie nauw met elkaar verbonden zijn, maar dat het niet altijd samen voorkomt. Dit zien we ook terug in de kerndoelen die zijn beschreven in het rapport door de Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (2014). In dit rapport zijn andere kerndoelen te vinden die eerder gekoppeld zijn aan omgevingsonderwijs. De kerndoelen komen terug in twee leergebieden van het primair onderwijs aan bod, namelijk: *Oriëntatie op jezelf en de wereld* en in *Kunstzinnige oriëntatie*.

Oriëntatie op jezelf en de wereld

In dit leergebied oriënteren leerlingen zich op zichzelf, op hoe mensen met elkaar omgaan, hoe ze problemen oplossen en hoe ze zin en betekenis geven aan hun bestaan. Leerlingen oriënteren zich op de natuurlijke omgeving en op verschijnselen zie zich daarin voordoen. Leerlingen oriënteren zich ook op de wereld, dichtbij, veraf, toe en nu en maken daarbij gebruik van cultureel erfgoed. (Greven & Letschert, 2006, p. 47)

Het gaat bij erfgoededucatie om de volgende kerndoelen binnen dit leergebied:

51. *De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.*
52. *De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren, Grieken en Romeinen; monniken en ridders, steden en staten, ontdekkers en hervormers, regenten en vorsten, pruiken en revoluties, burgers en stoommachines, wereldoorlogen en Holocaust, televisie en computer.*
53. *De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis. (Greven & Letschert, 2006, p. 57)*

Kunstzinnige oriëntatie

Door middel van kunstzinnige oriëntatie maken kinderen kennis met kunstzinnige en culturele aspecten in hun leefwereld. Het gaat bij dit domein om kennismaking met dié aspecten van cultureel erfgoed waarmee mensen in de loop van de tijd vorm en betekenis hebben gegeven aan hun bestaan. . . . Kunstzinnige oriëntatie is er ook op gericht bij te dragen aan de waardering van leerlingen voor culturele en kunstzinnige uitingen in hun leefomgeving. (Greven & Letschert, 2006, p. 59)

Het gaat bij erfgoededucatie om de volgende kerndoelen binnen dit leergebied:

54. *De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.*
55. *De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.*
56. *De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed. (Greven & Letschert, 2006, p. 63)*

7.3.2. Doel en middel

Thomé (2008) schrijft dat erfgoed kan dienen als doel of als middel van het onderwijs. Cultureel erfgoed vertelt namelijk wat over het verleden, het heden en de toekomst. Als erfgoed het doel is van het onderwijs, dan ligt de nadruk op het ontwikkelen van een groter cultureel bewustzijn. Denk hierbij aan het waarderen van de maatschappelijke en culturele betekenis van het erfgoed. Door het vergroten van het cultureel bewustzijn, zal de leerkracht de leerlingen in contact moeten brengen met cultureel erfgoed.

Op deze manier zal er respect komen voor de omgeving en zal het historisch besef zich ontwikkelen. Deze twee elementen zullen bijdragen aan een groter draagvlak voor cultuurbehoud.

Een voorbeeld hiervan is het onderzoeken van bepaalde objecten en daarmee kijken wat het voor het *nu* betekent en wat het in de *toekomst* zal opleveren. Op deze manier gaan leerlingen kijken naar het behoud van erfgoed, wat het doel is van het behouden van cultureel erfgoed en waarom dit waardevol voor hen is.

Daarnaast kan erfgoededucatie ook dienen als middel van het onderwijs. In de huidige maatschappij krijgen de leerlingen informatie die voor hen indirect is. Dit komt mede door de beeldschermencultuur. Ze hebben toegang tot een enorme hoeveelheid aan woorden en beelden.

Maar deze woorden en beelden brengt hen niet direct in contact met gebouwen of authentieke voorwerpen, ook wel de primaire bronnen genoemd. Primaire bronnen zijn directe getuigenissen uit het verleden en kunnen leerlingen in een historische sfeer brengen, terwijl woorden en beelden dit minder stimuleren. Dit komt mede doordat de primaire bronnen ook zichtbaar, voelbaar en hoorbaar aanwezig zijn. Op deze manier kunnen de primaire bronnen de lesstof concreet maken en zo de betrokkenheid verhogen. In deze situatie wordt erfgoededucatie als middel voor het onderwijs gebruikt.

7.4. Meervoudige intelligentie

Kievit (2014) schrijft daarnaast ook over cultuur als doel of als middel. De bovengenoemde informatie sluit hier op aan en noemt dat cultuur als doel of als middel vaak hand in hand samen gaan. Het is echter wel van belang om te kijken waarom men iets doet. Het nadenken over het doel of middel geeft richting aan de invulling van culturele activiteiten. Daarbij schrijft Kievit dat veel scholen bezig zijn met het vernieuwen van het onderwijs. De leerkrachten zijn zich bewust dat leerlingen zich ontwikkelen op verschillende manieren en dan ook op verschillende manieren leren. De leerkracht moet zoeken naar de manieren die de leerlingen aanspreekt en daarbij aansluiten op de stijl van leren.

Cultuur kan hierbij een grote rol spelen. De verschillende manieren van leren is hierbij gekoppeld aan de meervoudige intelligentie. De ontwikkelingspsycholoog Gardner spreekt hierbij over acht soorten intelligenties. De acht intelligenties van Gardner worden ook toegelicht door Van Eeckhaut (2013). Eeckhaut geeft een duidelijke omschrijving van het ontstaan van de acht intelligenties en licht ze hierbij kort toe. Het boek is gebaseerd op twee artikelen door Howard Gardner: *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences* (1993/1983) en *Multiple Intelligences. New Horizons* (2006/1993). Het tweede boek is een compleet bijgewerkte uitgave van de eerste titel. Dit komt doordat Gardner zijn theorie heeft bijgeschaafd in de loop der tijd. Daarnaast heeft Eeckhaut aanvullingen gehaald uit twee artikelen: *Open windows, open doors* in samenwerking van Gardner en J. Davis (1999/1994) en *Meervoudige intelligentie, slim! Een andere manier van leren* door P. Wielinga (2003).

De meervoudige intelligentie van Gardner is ontstaan doordat hij in kaart heeft gebracht dat mensen op verschillende manieren kennis verwerven. Hij noemt dit intelligenties. Deze intelligenties staan in verband met bijvoorbeeld de cultuur. Als in de cultuur de kennisoverdracht door middel van taal erg van belang is, zullen de mensen in deze cultuur de taalkundige intelligentie beter kunnen ontwikkelen. Gardner spreekt hier ook wel van een context. In de bovengenoemde cultuur zal de taalkundige intelligentie zich goed kunnen ontwikkelen, maar nooit alleen. Het gaat altijd ergens over en zal ondersteund worden door andere aspecten. In dit geval; welke kennisoverdracht zal er plaatsvinden door middel van de taal? De kennis zal betrekking hebben op een context en werken op deze manier samen. Gardner ontwikkelde acht criteria waaraan een intelligentie aan moet voldoen. Dit komt doordat Gardner zelf kritisch is in het opnemen van intelligenties van zijn model.

Criteria

- Een intelligentie moet kunnen worden in of door een symbolensysteem (taal, pictogrammen, symbolen, muzieknotatie, et cetera).
- Er dient ondersteuning van het begrip te zijn vanuit de experimentele psychologie.
- Er dient ondersteuning te zijn vanuit de psychometrie. Gegevens moeten dus in cijfers kunnen worden uitgedrukt.
- Er dient sprake te zijn van een ontwikkelingsgeschiedenis, van een groei van eenvoudig naar complex, van basaal naar maximaal.
- Er dient sprake te zijn van een ontwikkeling in evolutionair opzicht.
- Er dient sprake te zijn van een te beschrijven reeks van handelingen op stappen.

- *Hersenbeschadiging in een bepaald deel van de hersenen veroorzaakt uitval van een specifieke intelligentie die in dat gebied kan worden gelokaliseerd.*
- *Binnen een intelligentie zijn voorbeelden bekend van het bestaan van uitzonderlijke individuen, van wonderkinderen en geniën in dat gebied (redenaars, musici, sporters, wiskundigen, et cetera). (Wielinga, 2003, p. 7)*

Hieronder volgen de acht intelligenties met daarbij een korte toelichting hoe Gardner (in Eeckhaut, 2013) het beschreven heeft in zijn model:

Linguïstische intelligentie

Dit wordt gezien als de talige intelligentie. Iemand die linguïstisch sterk is, zal vooral veel gebruik maken van de taal. Denk hierbij taal als middel om de wereld te begrijpen, producten te maken en problemen op te lossen. Denk aan vragen, lezen, problemen onder woorden brengen. Beroepen die hieraan gekoppeld zijn: schrijvers, journalisten en dichters.

Logisch-mathematische intelligentie

Dit wordt gezien als de intelligentie met betrekking tot logistiek en wiskunde. Iemand die logisch-mathematisch sterk is, wil vooral weten hoe de vork in de steel zit. Kenmerken voor deze intelligentie is de analytische, logische, geordende en systematische structuur van denken. Een relevante intelligentie voor bijvoorbeeld wetenschappers.

Visueel-ruimtelijke intelligentie

Dit wordt gezien als de intelligentie dat steunt op het visualiseren en in beelden voorstellen van begrippen en ideeën. Dit kan betrekking hebben op de taal maar ook afbeeldingen. Beroepen die hieraan gekoppeld zijn: piloten, kunstenaars, chirurgen, schaakspelers of architecten.

Muzikale intelligentie

Dit wordt gezien als de intelligentie met betrekking tot het zingen of een instrument bespelen, maar ook het herkennen van maat, herhaling, patronen en ritme. Beroepen die hieraan gekoppeld zijn: muzikanten en zangers.

Lichamelijk-kinetische intelligentie

Ook wel de tactiel-motorische intelligentie genoemd. Deze intelligentie heeft als kenmerk dat de persoon wil leren en creëren door zelf te doen. Dit heeft betrekking tot onder andere sporters en dansers.

Naturalistische intelligentie

Deze intelligentie heeft betrekking tot de natuur. Een persoon die sterk ontwikkeld is met deze intelligentie zal deze intelligentie ook kunnen gebruiken om een weg te vinden in de consumptiemaatschappij. Het goed kunnen nemen van keuzes staat hier dan ook wel centraal.

Interpersoonlijke intelligentie

Deze intelligentie is gericht op anderen. Deze persoon kan anderen aanvoelen, en is goed in samenwerking. Dit is vooral terug te zien in de volgende beroepen: leerkrachten, verkopers, therapeuten, politici en religieuze leiders.

Intrapersoonlijke intelligentie

Deze intelligentie heeft betrekking tot de eigen 'ik'. Iemand die intra persoonlijk sterk is, zal goed kunnen reflecteren over zijn eigen doen, voelen en denken. Deze persoon zal van zichzelf kunnen leren door middel van reflecteren.

7.5. Leerstijlen van Kolb

Daarnaast schrijft Kievit (2014) in haar dossier dat scholen en instellingen niet alleen gebruik maken van de acht intelligenties van Gardner. Scholen en instellingen maken ook gebruik van de leerstijlen van Kolb bij het ontwikkelen van lesmateriaal en tentoonstellingen. Kolb schrijft dat leren een cyclisch proces is. Iedereen loopt hierbij door dezelfde fasen, maar bij iedereen kan dit op een ander moment gebeuren en in een andere volgorde. Hij noemt hierbij vier basisbegrippen: kennen (door ervaring), weten (wetenschappelijke kennis), introvert (kennis verwerven van binnenuit door concentratie en reflectie) en extravert (kennis verwerven door te experimenteren en handelen).

De fasen uit het cyclische leerproces volgens Kolb (in Kievit, 2014) zijn: een concrete ervaring ondergaan, observeren en reflecteren, abstraheren en conceptualiseren en als laatste experimenteren. Dit cyclische leerproces wordt vaak vertaald naar type leerlingen. Deze vertaling naar type leerlingen is gebaseerd op het doorlopen van de vier leerfasen volgens Kolb. Louis van Kessel (in Meer & Rombout, 2005) schrijft hier het volgende over:

Kolb heeft vastgesteld dat mensen vaak voorkeur hebben voor één van de fasen van de leercyclus en vooral de daarbij behorende vaardigheden hebben ontwikkeld en verder ontwikkelen. Hij spreekt in dit verband van een leerstijl. . . . Een leerstijl wordt onder meer beïnvloed door opvoeding, omgevingsfactoren, opleiding, levens- en werkervaringen. . . . Op basis van de theorie van Kolb worden vier leerstijlen onderscheiden die elk uit een combinatie van vaardigheden bestaan:

- *De Divergente leerstijl. Deze leerstijl scoort hoog op het bekijken, beschouwen van concrete situaties vanuit verschillende perspectieven en invalshoeken. . . . Je bent mensgericht, rijk aan emoties, dromen, hebt veel ideeën, kunt goed brainstormen en bent creatief. Een zwakke kant is dat je je ideeën niet altijd uitvoert en dat je keuzen maken en beslissingen moeilijk vindt.*
- *De assimilerende leerstijl laat een hoge score zien op abstracte begrips- en conceptvorming. . . . Als je deze leerstijl hebt ben je over het algemeen sterk in theorie geïnteresseerd. Je bent nauwkeurig en rationeel. Logisch en exact denken hoort bij je. Een nadeel is dat je angst kunt hebben om te handelen (werkt het wel, wat ik bedacht heb?) en dat je meer ideeën en concepten gericht ben dan op mensen.*
- *De convergerende leerstijl. Bij deze leerstijl wordt abstracte begripsvorming gecombineerd met actief handelen. . . . Als je overwegend convergerende leerstijl hebt breng je theorie en praktijk samen om tot bruikbare en haalbare oplossingen te komen. Je hebt geconcentreerde aandacht en durf om nieuwe wegen in te*

slaan en beslissingen te nemen. Een nadeel van deze leerstijl kan zijn dat je soms te snel besluiten neemt en dat je meer op zaken gericht bent dan andere mensen.

- *De accommoderende leerstijl wordt gevonden bij mensen die 'doeners' worden genoemd: niet praten maar doen. Accommoderen betekent dat je je kunt aanpassen aan en reageren op veranderende omstandigheden. Als doener of accommodeerder ga je gemakkelijk met mensen om, pas je je soepel aan, houdt van je nieuwe uitdagingen, ben je enthousiast, ga je op zoek naar nieuwe ervaringen. (Kessel, 1990, pp. 33-40)*

Meer en Rombout (2005) schrijven dat je als persoon niet een voorkeur hoeft te hebben voor één bepaalde leerstijl. Het is niet zo dat de kenmerken van de andere leerstijlen dan ontbreken. Daarnaast kan je als persoon ook veranderen van leerstijl. Kolb noemt hierbij dat je wel alle fasen van de leercirkel moet doorlopen, dan zal het leren completer worden, en praktijkervaringen van alle kanten worden bekeken. Op deze manier zal nieuwe kennis en gedragsalternatieven ontwikkeld worden.

7.6. Gevolgen met betrekking tot ontwerp

In de voorgaande paragrafen worden verscheidene onderwerpen toegelicht die betrekking hebben tot de basis voor het lesontwerp tijdens het onderzoek. Door middel van dit lesontwerp zal het onderzoek vormgegeven worden. Het lesontwerp zal betrekking hebben tot bovengenoemde onderwerpen, namelijk: omgevingsonderwijs, de kerndoelen, erfgoededucatie, de MI van Gardner en de leerstijlen van Kolb. De vergaarde informatie zal vormgegeven worden door middel van pelgrimage. Tijdens het pelgrimeren met de leerlingen komen de bovengenoemde onderwerpen aan bod. In de volgende paragraaf zal het onderwerp pelgrimeren verder worden uitgewerkt.

7.7. Pelgrimeren

Wasser (2010) beschrijft dat uit het Oude Testament van de Bijbel pelgrimstochten al enige historie kennen. De plekken waar de aartsvaders en de steen van Jakob begraven lagen werden jaarlijks in ere gehouden. Ook op de berg Silo, waar de Ark zich bevond, werden jaarlijks vieringen gehouden. Er werd beschreven hoe de mensen vanuit hun woonplaatsen naar de berg trokken om daar mee te doen aan de Hag (naam van de vieringen). In de tijd van David was de tempel in Jeruzalem de plek waar pelgrims verplicht naartoe moesten. Of er voor die tijd werd gepelgrimeerd, valt niet op te maken uit het Oude Testament.

Voor zover bekend lopen Christenen al vanaf de eerste eeuw bedevaartstochten. Wasser (2010) heeft onderzoek gedaan naar historische pelgrimstochten. Wasser heeft documenten gevonden die dateren uit de eerste eeuw. In deze documenten staat beschreven dat de Christenen de graven van martelaren bezochten en eerden. Uit deze tijd dateren nog enkele logboeken en verhalen van mensen die pelgrimstochten maakten. Pelgrimage naar Bijbelse plaatsen begon pas later, rond de 4e eeuw begon dit aan te trekken. In deze plaatsen werden vele kerken en kapellen gebouwd. De eeuwen hierop volgend kenden nog vele bedevaartstochten, de reden waren niet al te divers, veelal ging het om boetedoening of om tot bezinning te komen. De mens wilde dichter bij God komen en goed nadenken over het leven. Een ander veelvoorkomende reden was het vinden van genezing, ziektes moesten genezen worden. Plaatsen waar een wonderbaarlijke genezing had plaatsgevonden werden ineens grote trekpleisters voor 'pelgrims.'

Santiago de Compostella werd later in Europa de plek om naar toe te reizen. Jacobus de Meerdere zijn lichaam zou daar geborgen zijn. Hoewel Jacobus in de Bijbel slechts enkele malen benoemd wordt en hij verder geen grote rol heeft in de Bijbel, hangt er een soort van mysterie rond zijn naam. Mensen van het Christelijke geloof eren al eeuwenlang zijn naam door de tocht naar zijn graf te maken. Over Jacobus is verder ontzettend weinig bekend, men weet niet wanneer hij geboren of gestorven is en men weet tevens niet wat hij, anders dan het visser zijn, in zijn verdere leven deed.

Het enige wat men over hem kan vertellen is dat hij samen met zijn broer Johannes één van de apostelen was en dat er een aantal wonderen aan zijn naam zijn verbonden. Wellicht is dit juist de reden waarom mensen het zo interessant vinden en hem als heilige zien (Brouwer, 2015).

7.7.1. Redenen voor pelgrimeren

Brouwer (2015) schrijft dat mensen uit de Middeleeuwen vooral pelgrimstochten deden als een religieuze activiteit. Men ging naar Santiago de Compostella om te bidden, om de heilige te vereren, om vergeving te vragen of om een gunst af te smeken. Daarnaast waren er ook mensen die een strafbedevaart af moesten leggen, dan had men geen keuze en dan moest men wel lopen. Waarom de moderne mens een pelgrimstocht doet naar Santiago de Compostella is moeilijker te beantwoorden. In de vorige alinea is beschreven dat mensen er naar toe lopen vanuit het mysterie rond de naam van Jacobus de Meerdere. Deze motivatie heeft dan ook indirect een religieuze reden om deze pelgrimstocht te lopen. Brouwer (2015) schrijft dat er nu ook andere motieven zijn om te pelgrimeren:

Voor velen is het een rite de passage, een overgang naar een andere levensfase, bijvoorbeeld van een werkzaam leven naar pensionering. De een gaat uit onvrede met het huidige bestaan, de ander met intens verdriet om het verlies van een dierbare, weer een ander hoopt een antwoord te vinden op bepaalde levensvragen. En anderen gaan gewoon op weg omdat het leuk en spannend is. (Brouwer, 2015, p. 24)

Er zijn hierboven vele verschillende motieven beschreven voor het lopen van de pelgrimstocht. Wat het motief ook mag zijn, mensen zien dit als een bijzondere ervaring, iets dat ze als ondefinieerbaar beschrijven. Uit een artikel op Trek11 (Poel, z.d.) komt van der Poel terug op de redenen om te pelgrimeren.

Hij heeft vijf hoofdpunten beschreven waarom de moderne mens gaat pelgrimeren:

Ten eerste vinden de moderne pelgrims de lange wandeling al een ervaring op zich. Men krijgt een andere verhouding met de wereld om zich heen, omdat men met verschillende natuurelementen te maken krijgt. Ook ziet men veel mooie verschijnselen onderweg qua natuur. Mensen voelen zich hier erg prettig bij en voelen zich één met de natuur. Men ziet verschijnselen onderweg die men anders niet zo snel tegen zal komen.

Het tweede punt is dat mensen de verschillende culturen willen ondervinden en kennis willen maken met de geschiedenis van de pelgrimstochten. Onderweg krijgt men een soort van geschiedenisles. Men komt bijvoorbeeld langs de slagvelden in het noorden van Frankrijk, kathedralen en een stuk van Napoleons route. Men kan overnachten in verschillende kerken en kloosters en maakt kennis met verschillende culturen.

Het derde punt is dat men meer mens wordt. Onderweg heeft men vaak hulp nodig van andere mensen. Men is overgeleverd aan hetgeen waarvan men niet weet wat er kan gaan gebeuren. Bijvoorbeeld het krijgen van eten of onderdak. Het gaat om een vriendelijk gebaar van de medemens. Mensen krijgen hierbij les in nederigheid. Het is van belang om dank je wel te zeggen als men iets van de medemens heeft gekregen. Dit zorgt ervoor dat andere pelgrims ook bij deze mensen terecht kunnen.

Van der Poel (z.d.) schrijft als vierde punt dat mensen niet om spirituele redenen erheen gaan. Zij ontmoeten onderweg iemand die hen de weg wijst en geloven niet dat dit toeval is. Men komt onderweg fantastische kunstwerken tegen. Deze laten de mens niet meer los. Mensen maken deze reis dan om inspiratie op te doen. Mensen gaan dan op in deze vonk van inspiratie en proberen telkens weer nieuwe inspiratie te vinden door bijvoorbeeld met religieuze doeleinden mee te doen. Het zet men aan het denken. Dit ervaren sommige mensen als prettig.

Het vijfde punt is dat mensen het doen om zichzelf te herontdekken. Zij zijn waardevolle bezittingen vergeten die ze al hadden, denk bijvoorbeeld aan vriendschappen. Men gaat deze bezittingen die men al heeft juist meer waarderen. De helft van de pelgrims doen de tochten nog steeds vanuit religieuze overwegingen. Bij een pelgrimstocht hoort altijd een doel. Voor eenieder is het doel anders. Er zijn dus mensen die het vanwege hun religie doen, maar ook mensen die gewoonweg bewuster willen worden van zichzelf en zichzelf proberen te testen tot het uiterste. Onderweg ontdekken de mensen zichzelf en krijgen te maken met stilte, eenzaamheid, vriendschap, eenvoud, aandacht, gastvrijheid en nog veel meer elementen. Het relevantste is dat er voor iedereen een doel achter zit, maar een ieder bepaalt zijn of haar eigen doel.

De redenen om te pelgrimeren die Brouwer (2015) en Van der Poel (z.d.) geven komen vrijwel overeen. De redenen van de moderne pelgrims is een bonte mengeling van motieven. Waarbij voor velen een religieus-spirituele ondertoon is, ook al is dit bewust of niet-bewust.

7.7.2. Jabikspaad

Het Jabikspaad is een deel van de route die leidt naar Santiago de Compostella. In Santiago de Compostella zou volgens de overlevering het gebeente van de apostel Jacobus rusten. De route is per fiets of te voet af te leggen tussen St. Jacobiparochie (Friesland) naar Hasselt in de provincie Overijssel (Jong, 2017).

Het Jabikspaad start in de plaats St. Jacobiparochie. In dit dorp bevindt zich een kerk, genaamd de 'Groate Kerk'. Rondom deze kerk zijn de etappeplaatsen van de route naar Santiago vereeuwigd. In 1998 is tegenover de kerk een kunstwerk geplaatst. Dit kunstwerk is gemaakt door Henk Rusman en staat als symbolisch begin van de Europese pelgrimsweg in het Noorden. Vanaf de kerk loopt het Jabikspaad naar de Zwarte Haan, gelegen aan de waddenkust. Dit symboliseert Kaap Finistère aan de Spaanse kust van Galicië en staat voor 'het einde der aarde' (Jong, 2017).

7.7.3. Jabikspaad in Leeuwarden

Het Jabikspaad loopt door Leeuwarden bij het volgen van de Oostroute. In Bijlage 3: Etappe 5 Oost: Vierhuisterdijk - Yndyk is de wandelroute te vinden van het Jabikspaad door Leeuwarden. Deze route is inclusief routebeschrijving. Deze route zal leidend zijn voor dit onderzoek.

In Leeuwarden zijn meerdere verwijzingen naar pelgrimage en in het specifiek naar Jacobus de Meerdere. Meest opvallend is de Sint Jacobsstraat in het centrum van Leeuwarden. In de officiële reisgids van het Jabikspaad (2012) is een uitgebreide omschrijving gegeven van de symboliek die deze straat heeft.

De Sint Jacobsstraat loopt vanaf de Eewal met een flauwe bocht naar het zuiden richting het 'Jacobsland', dit was in de Middeleeuwen de benaming voor Spanje. In die tijd verliet men de stad door een indrukwekkende poort, de Wirdumer of Sint Jacobspoort. Deze poort is tegenwoordig enkele honderden meters richting het zuiden te vinden.

In de lente van 2002 kreeg de Sint Jacobsstraat een zichtbare verwijzing naar de pelgrimage in de vorm van zeven gietijzeren putdeksels. Op de putdeksels . . . staat steeds een verschillende schelp afgebeeld met daarboven de mystieke naam van Santiago: 'Campus Stellae', het Veld der Sterren. (Nederlands Genootschap van Sint Jacob regio Friesland, 2012, p. 14)

7.7.4. Internationaal perspectief

In het projectplan van Stichting Santiago aan het Wad (2016) wordt de link gelegd met pelgrimeren en het internationaal perspectief. Deze link staat in verband met LF2018. Het projectplan bestaat inhoudelijk uit de activiteiten in 2018 met betrekking tot LF2018. Deze activiteiten staan in het teken van Santiago aan het Wad met als projectnaam "Camino der Lage Landen in Fryslân 2018".

De stichting speelt in op de 'iepen mienskip'-visie van Leeuwarden als Culturele Hoofdstad. Het doel van Leeuwarden als Culturele Hoofdstad is vormgegeven door culturele activiteiten in de Friese traditie. Deze activiteiten worden georganiseerd op basis van lokaal initiatief met een (inter-) nationale uitstraling in 2018 en de jaren daarna. De internationale uitstraling van Friese cultuur en erfgoed in Europa zal dienen als een strategisch doel van Leeuwarden Fryslân 2018.

Het project van Santiago aan het Wad speelt in op de eeuwenoude banden binnen Europa. Dit is terug te zien in de karakteristieken van de stad en van het land dat Fryslân te bieden heeft. Deze karakteristieken geven een terugblik op de middeleeuwse grondpatronen dat zichtbaar is in de wereld van nu. Een pelgrim in Fryslân zal een afwisseling ervaren van landschap en cultuurhistorie dat zichtbaar is in het erfgoed. Het cultuurhistorisch erfgoed heeft elk individueel een eigen verhaal met middeleeuwse oorsprong en een hedendaagse dynamiek.

De eeuwenoude banden binnen Europa staan in het teken van de pelgrimswegen naar Santiago de Compostella. Leeuwarden Fryslân 2018 richt zich hierbij op aan de bijdrage van pelgrimeren in Fryslân en zal de actuele trend in cultuurtoerisme rondom pelgrimeren in Fryslân stimuleren. Er worden drie projecten georganiseerd door Santiago aan het Wad in het kader van LF2018: de Sense of Place, de Bio-diversity en Feel the Night. Onder deze projecten zijn er ook een aantal evenementen die gebaseerd zijn op kinderen. Er worden een tweetal acties beschreven met schoolkinderen als doelgroep in het projectplan van Santiago aan het Wad (2016):

- *Mini-pelgrimstocht tussen Zwarte Haan en St. Jacobiparochie voor schoolkinderen. Uitgerust met pelgrimspas gaan kinderen per huifkar naar Zwarte Haan en lopen terug naar St. Jacobiparochie voor ontvangst van paspoortstempels en een eigen Compostella.*
- *Afstemming op cultuureducatie in het regionaal basisonderwijs.* (Stichting Santiago aan het Wad, 2016, p. 10).

7.7.5. Conclusie tot ontwerp

Eerder in het theoretisch kader zijn verscheidene deelonderwerpen aan bod gekomen. Al deze deelonderwerpen zijn betrokken bij het lesontwerp voor het onderzoek. Pelgrimeren in het algemeen, met daarbij het Jabikspaad specifiek, zal hierbij leidend zijn waarbij verscheidene lessen en activiteiten worden toegevoegd. Deze lessen en activiteiten zijn gebaseerd op voorgaande theorie over omgevingsonderwijs, kerndoelen, erfgoededucatie en de verschillende leerstijlen beschreven door Gardner en Kolb.

Het pelgrimeren is in verband gebracht met Leeuwarden als Culturele Hoofdstad door middel van het beschrijven van de achtergrond van de projecten door Stichting Santiago aan het Wad. Door hier een koppeling te maken tussen de Stichting Santiago aan het Wad en LF2018 zal op deze manier het internationale- en culturele perspectief terug komen.

Door de deelonderwerpen met betrekking tot het didactische gedeelte van het theoretisch kader terug te koppelen aan het Jabikspaad zullen er lesontwerpen en routeactiviteiten worden ontwikkeld. Dit wordt vormgegeven in een lespakket. Door verder onderzoek te doen naar de geschiedenis van Leeuwarden zal het lespakket inhoudelijk worden vormgegeven.

7.8. Leeuwarden als vestingstad

Op de website van Historisch Centrum Leeuwarden is een korte beschrijving te vinden van de stad Leeuwarden. In deze paragraaf zal Leeuwarden als vestingstad centraal staan. Eerst volgt een korte beschrijving van de ontstaansgeschiedenis, daaropvolgend informatie over een vestingstad met de koppeling naar Leeuwarden als vestingstad

7.8.1. Ontstaansgeschiedenis

Leeuwarden is ontstaan uit een drietal bewoningskernen. Deze terpen waren gelegen op terpen aan de oever van de vroegere Middelsee. Bij archeologisch onderzoek, aan de voet van de Oldehove, zijn sporen van bewoning gevonden uit de eerste eeuw. Het is zeker dat in de negende eeuw dat de Sint-Vitus kerk op deze plaats is gesticht. De ligging aan de zee was voor de handel ideaal. De handelaren konden handel voeren met landen tot Rusland aan toe (Historisch Centrum Leeuwarden, 2017). De terp waarop de Sint-Vitus kerk is gevestigd was een religieus centrum geworden voor de weide omgeving. De mensen woonden op de aangelegen terpen aan de weerszijde van de Ee. Hier was een haven gevestigd en werd het terpendorp Nijehove een centrum voor de handel. In de dertiende eeuw slibde de Middelsee dicht en de handel werd gericht op de omliggende omgeving. In 1300 kreeg Leeuwarden een gracht om de stad heen, met vier smalle ophaalbruggen (HCL, 2015).

Leeuwarden werd in 1435 een stad met één rechtsgebied en werd de hoofdstad van het gewest in 1504. Dit kwam doordat het centrale bestuur en de rechtspraak zich hier vestigden. De stad kwam tot grote bloei in deze eeuwen met als gevolg van een enorme groei van het aantal inwoners: van 5000 rond het jaar 1500 naar 16.000 in het jaar 1650. Door de welvarende positie van Leeuwarden kreeg de stad rondom grachten en wallen ter bescherming tegen vijanden. Deze zijn gespaard gebleven en nu nog te zien in de stad. In de negentiende eeuw werd er buiten de stadsgracht gebouwd (Historisch Centrum Leeuwarden, 2017).

7.8.2. Vestingsteden

Een vesting is een verzamelnaam voor onder andere kastelen, forten en schransen. Vestingsteden zijn ontstaan in de Middeleeuwen en zijn versterkte woonplaatsen met een burgerbevolking. De vestingsteden zijn ontstaan door het versterken van steden door middel van muren die de stad omringden. Naast deze muren waren er ook hoektorens, borstweringen en stadspoorten. Vestingsteden zijn vooral te herkennen aan hun speciale vorm. Ze zijn namelijk zo gebouwd dat ze zich goed kunnen verdedigen en niet gemakkelijk veroverd kunnen worden. (Vereniging Nederlandse

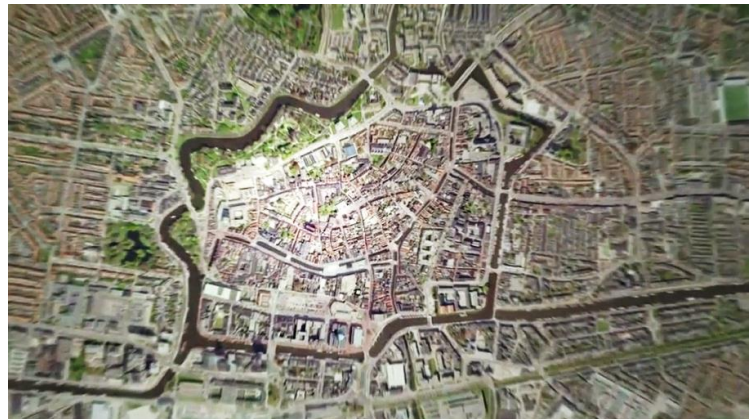

Vestingsteden, z.d.). Deze vorm kan je in Leeuwarden ook erg goed terugzien. De binnenstad is gelegen binnen de grachten en heeft van nog steeds dezelfde vorm zoals het vroeger is gebouwd.

Afbeelding 2: De verdedigingswerken en waterwegen van J. Harrewijn

Op de bovenstaande afbeelding is de stadplattegrond te vinden door J. Harrewijn van begin achttiende eeuw. Duidelijk komt hier het verdedigingsnetwerk van Leeuwarden naar voren, opvallend zijn de dwingers rondom het centrum (Oly & Laan, 2013).

Deze vorming van de stad is nu ook nog duidelijk herkenbaar. Op de afbeelding hieronder is dit nog goed te zien. Rondom de grachten is nu veel gebouwd, maar het centrum van Leeuwarden is deels nog in de oude staat.

Afbeelding 3: Screenshot HCL ontstaan Leeuwarden

De vormgeving van de stad wordt

ook bevestigd op de website van De Vereniging Nederlandse Vestingsteden. Zij schrijven dat de aparte vorm van de vestingsteden te danken is aan wiskundige berekeningen. Bij deze berekeningen is rekening gehouden met het schootsveld van de kanonnen. Door middel van de uitgesproken vorm kunnen vestingsteden onderscheiden worden van gewone steden (Vereniging Nederlandse Vestingsteden, z.d.).

Begin de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) besluit de Republiek dat de strategisch gelegen steden voorzien moeten worden van speciale verdedigingswerken. Deze steden worden vestingsteden genoemd. Ieder huishouden in een vestingstad heeft een paar soldaten te logeren. Dit vinden de burgers ook prettig, op deze manier hoeft de stad niet langer te zorgen voor verdedigingswerken. Dit wordt nu gedaan door de Republiek. Stenvert, Kolman, Broekhoven, Ginkel-Meester en Kuiper (2000) schrijven dat Leeuwarden in 1791 de status van vestingstad verloor, waarna men tussen 1818 en 1859 de stadspoorten afbrak.

7.8.3. Stadsrechten

Zoals al eerder te lezen, kreeg Leeuwarden in 1435 stadsrechten. T. Beemsterboer (2010) citeert naar een uitspraak van J. Cox, die in 2005 een boek publiceerde over stadsrechten in Nederland.

Dat komt omdat stadsrechten een middeleeuws fenomeen zijn. In de landsheerlijke tijd (grote weg 1000 tot 1500 na Christus) verleenden landsheren (graven, hertogen en bisschoppen) bijzondere rechten en privileges aan bepaalde plaatsen. Ze kregen het recht om zichzelf te besturen, en zelf de rechtspraak uit te oefenen en een stadsmuur te bouwen. Ook kregen ze economische privileges zoals het behouden van een markt, het voeren en heffen van tol” (Beemsterbroek, 2010).

De redenen voor het verlenen van stadsrechten zijn volgens Cox simpel. Dorpen en steden die een gunstige ligging aan wegen of waterwegen hebben kregen stadsrechten. De dorpen en steden waren geschikt om handel te drijven door deze ligging. Het verlenen van stadsrechten kon ook om strategische redenen zijn. Beide redenen zorgden ervoor dat steden konden uitgroeien tot handelscentra of militaire voorposten.

Volgens Cox (2012) had Leeuwarden in de Middeleeuwen nooit officieel stadsrechten ontvangen door het ontbreken van landsheerlijk gezag in deze tijd. Dat is de reden dat er geen oorkonde is met stadrechten. In het algemeen wordt 31 oktober 1285 gezien als de datum van stadswording. Dit kwam doordat de stad Wismar Leeuwarden als stad beschouwt. De eerste complete tekst van de Leeuwarder stadsrecht (en andere Friese steden) is in 1883 in druk verschenen door A. Telting in 'De Friesche Stadsrechten'.

Y. Kuiper (2016) schrijft in zijn boek over de rijkdom, buitenleven en elitevorming in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw. Door de aanwezigheid van adel, en dus ook adel huizen, maakt Leeuwarden bijzonder in vergelijking tot Hollandse steden als Leiden, Haarlem en Hoorn. In sommige gevallen waren dit nog de oude stinsen, stammend uit de vorige eeuw. Vaker betrof het de meer recentere stadswoningen die adellijke families huurden. De aanwezigheid van de adel in Leeuwarden was vooral te danken aan de vertegenwoordiging in de voornaamste gewestelijke bestuurs- en rechtscolleges. Denk hierbij aan de Staten van Friesland, Gedeputeerde Staten en Hof van Friesland. De Kanselarij aan de Turfmarkt is een representatie van de hoogste gewestelijke colleges in de stad.

Afbeelding 4: Kaart Leeuwarden uit 1603

Op bovenstaande afbeelding zien we de meest betrouwbare kaart uit 1603 gemaakt van Leeuwarden. Deze plattegrond geeft een duidelijke weergave van de bebouwing rond 1600. Links is de Oldehove te zien, in het midden de Wirdumer binnen- en buitenpoort en rechts het blokhuis. J. de Haan (2016) geeft aan dat op de plattegrond duidelijk te zien is dat de stad voornamelijk bestaat uit particuliere woninghuizen. De openbare gebouwen zijn door een zee van woonhuisdaken meer of minder opvallend te zien.

In de loop van de zeventiende eeuw nam de bevolking van Leeuwarden sterk toe, zoals eerder genoemd in deze paragraaf. Rond 1670 konden er ongeveer 5000 mensen meer wonen binnen de grachten, in vergelijking met 70 jaar daarvoor. Dit betekende een verdichting van de bebouwing binnen de grachten (Haan, 2016). Dit wordt ook bevestigd door Oly en Van der Laan (2013), zij schrijven over de bevolkingsgroei van Leeuwarden in de Gouden Eeuw. De aanleg van de laat vijftiende-eeuwse verdedigingswerken lagen in hoofdlijnen al vast. Dit is eerder in deze paragraaf ook beschreven. Begin zestiende eeuw waren er in de binnenstad vele onbebouwde gebieden. Deze waren in gebruik bij geestelijke en liefdadige instellingen. Door de snelle bevolkingsgroei kwamen er steeds meer bebouwingen in de binnenstad.

7.8.4. Sporen van Leeuwarden als vestingstad

Tegenwoordig zijn er nog veel gebouwen terug te zien in de binnenstad van Leeuwarden. Hier onder een kort overzicht van gebouwen die in verband staan met Leeuwarden als vestingstad of de Gouden Eeuw beschreven door Stenvert et al (2000):

De Oldehove

De Oldehove is een onvoltooid gebleven toren van de Sint Vituskerk. Eerder was te lezen dat de voorganger van de St. Vituskerk gebouwd was op één van de drie terpen die samen het begin vormden van Leeuwarden als stad. Op “De Oldehove in het kort” (z.d.) staat dat de bouw van de toren startte in 1529. Het zou de nieuwe kerk worden en zou hiermee de Sint Vituskerk vervangen. Bouwmeester Jacob van Aaken is begonnen met het bouwen van de Oldehove. De Oldehove is onvoltooid gebleven door verzakkingen tijdens de bouw, dit veroorzaakte ook de scheefstand. Oly en Van der Leer (2013) schrijven dat in 1595 men de kerk grotendeels afbrak, de muren bleven wel staan. Binnen en buiten deze muren werden mensen alsnog begraven. Op het huidige plein zijn door middel van hardstenen platen te zien waar deze muren hebben gestaan.

De Waag

De Waag staat op de Nieuwestad en heeft tot 1880 als waag voor boter- en kaashandel dienst gedaan. Dit staat in verband met de geschiedenis van Leeuwarden door de handel die gevoerd werd. Oly en Van der Leer (2013) schrijven dat de economische bloei van Leeuwarden te danken is aan de markt- en verzorgingsfunctie van de stad naar de omliggende regio. Sinds de zestiende eeuw kwam er een bloei in de commerciële landbouw. Niet alleen de productie van graan, boter en ander zuivel werd verhoogd maar ook de prijzen hiervan.

De Waag stond voorheen op een andere plek. Dit gebouw is in 1598 in gebruik genomen. De Waag diende hier als controlepunt voor de vele verschillende handelswaren die binnen kwamen. Om conflicten te voorkomen werden de handelswaren gewogen. Daarbij werden ook de accijns bepaald. Hij is geplaatst aan de gracht vanwege de gunstige ligging aan de grachten. De nieuwe Waag moest ook een tweede verdieping hebben. Op de begane grond vonden de wegingen plaats. De bovenverdieping diende voor meerdere functies. Vanaf 1610 diende de bovenverdieping overdag als wachtlokaal voor de leden van de schutterij. Ook de nachtwacht vond hier onderdak.

De Lange Pijp

Aan de brede Nieuwestad rond de waag was voornamelijk voorbestemd als locatie voor de week- en jaarmarkten, gedurende de gehele zeventiende eeuw. Om de groei van het aanbod op te vangen, werd tegenover de Weerd een uitbreiding geplaatst van het kleine bruggetje. Dit gebeurde in 1615, en werd nu het brugplein, van 60 meter lang. Het brugplein, ook wel de Lange Pijp, werd samen met het Waagplein de ontmoetingsplek voor feestdagen.

Het stadhuis

Het stadhuis is het gebouw dat is overgenomen door het stadsbestuur in 1618. Voor het huis staat een Wilhelminaboom met rondom een sierhek. Het sierhek is voorzien van rijks symbolen en oranjewijgen.

De Kanselarij

Het gebouw is gebouwd in de jaren 1566-1571 in opdracht van Philips II door Bartholemeus Janszoon. De Kanselarij had was oorspronkelijk de zeten van het Hof van Friesland. Opvallend aan de Kanselarij is de vroeg-renaissancistische voorgevel (Groot, 2014). De Kanselarij was het hoogste gerechtshof van Friesland. Dit staat in verband met de stadrechten van Leeuwarden. Oly en Van der Leer (2013) vullen daarbij aan dat er in 1621 een bordes met dubbele trap is toegevoegd. Op de balustrade staan vier leeuwen. Elke leeuw draagt een wapen van de vier 'kwartieren'. Deze kwartieren vormden samen het rechtscollege: Oostergo, Westergo, Zevenwouden en de elf steden.

Het Nieuwe Stadsweeshuis

In het pand van het huidige Natuurmuseum Fryslân zat vroeger het Nieuwe Stadsweeshuis. Dit pand is gevestigd aan de Jacobijnerkerkhof 1. Oly en Van der Leer (2013) schrijven dat er in de zeventiende eeuw veel epidemische ziekten uitbraken. Deze waren niet te voorkomen of te genezen. De Zwarte Dood eiste vele duizenden slachtoffers. Leeuwarden had als enige stad in Friesland een gebouw waarin de pestlijders konden worden opgevangen. In 1674, op het moment dat er geen pest meer was in Friesland, werd het pand een weeshuis.

7.9. Oranjes in Leeuwarden

7.9.1. Oranjes in Friesland

In een artikel geschreven door Sanders (2011) wordt een beschrijving beschreven van de band tussen Leeuwarden en de Oranjes. De stadhouder in de Nederlandse gewesten fungeerde vanaf de 16^e eeuw als plaatsvervanger van de landsheer. Willem van Oranje was stadhouder namens de koning van Spanje. De functie van de stadhouder kwam te vervallen tijdens de opstand tegen Spanje, de Tachtigjarige Oorlog.

Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg (1560-1620) is de eerste Nassau-stadhouder van Friesland, inclusief Drenthe en Groningen. Na hem volgen nog zeven Nassau-stadhouders in Friesland. Na de Vrede van Münster, tevens het einde van de Tachtigjarige Oorlog in 1648, is Willem Frederik van Nassau-Dietz stadhouder van Friesland. Hij laat in Leeuwarden zijn residentie uitbreiden en laat ook een tuin aanleggen, de Prinsentuin, terwijl hij zelf meer in Den Haag is. In 1652 trouwt Willem Frederik met Albertine Agnes. Hierdoor is Willem Frederik meer in Friesland te vinden. De Prinsentuin is in 1648 gebouwd door Willem Frederik van Nassau als eerbetoon aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog. Dit park bleef 150 jaar privéterrein. Koning Willem I veranderde dat en maakte het park openbaar voor het publiek. Hij ging daarnaast nog een stap verder door de tuin te schenken aan de bewoners van Leeuwarden. Het park is officieel geopend in 1795 (Prinsentuin Leeuwarden, een mooi stukje geschiedenis, 2015).

7.9.2. Het Oranjepoortje en grafkelder

De Friese Nassau's beschikken betrekkelijk weinig inkomsten in vergelijking met de Oranjes. Toch behoort Willem Frederik tot een van de belangrijkste families van het land. Willem Frederik komt in 1644 te overlijden en laat enorme schulden na aan zijn zoon Hendrik Casimir II. Dit komt doordat Willem Frederik ver boven zijn stand leefde en er een hofhouding met allure op na hield. In 1702 overlijdt Oranje stadhouder Willem III en daarna besluiten de staten van Holland en Zeeland geen nieuwe stadhouder te benoemen. Friesland, Groningen en Drenthe blijven onder het gezag van de Friese Nassau's.

In 1747 wordt er in Holland en Zeeland wel weer een stadhouder benoemd, dit is Willem IV. Hij is de achterkleinzoon van Willem Frederik. Hij is hierdoor de stamvader van het huidige Nederlandse Koningshuis geworden. Door dit stukje geschiedenis heeft de Grote Kerk in Leeuwarden nog steeds een Oranjepoortje.

Van Beijnum (2002) vermeldt dat de grafkelder van de Nassau's oorspronkelijk is begonnen bij het overlijden van Willem Lodewijk zijn vrouw, Anna. Het was een praalgraf geworden maar niemand wist precies wat er was gebeurd met het praalgraf. Willem Lodewijk was geliefd bij de Friezen en noemden hem ook wel '*ús heit*', onze vader. Na het overlijden van Willem Lodewijk komt hij naast Anna te liggen. Daarna volgen nog vele andere stadhouders en aangetrouwden of kinderen. Een van de andere bekende Nassau is de tweede zoon van Hendrik Casimir II, Johan Willem Friso. Hij werd na zijn dood ook naar de grafkelder gebracht. Eerder is ook al beschreven dat Johan Willem Friso door sterfte van Koning Willen III in 1702 de officiële erfgenaam is. Dit is in rechte lijn de voorvader van Koningin Beatrix.

In 1795 krijgt Leeuwarden last van de revolutiegeest. Fransgezinde dringen de Grote of Jacobijnerkerk binnen. Ze hebben de kelder opengebroken, hebben de kisten vernield en hebben de inhoud op straat gestrooid. De overblijfselen zijn bij elkaar gehaald en in kisten gestopt. In 2002 is in het koorgedeelte van de kerk een muurschildering te vinden dat een weergave geeft van het grafmonument.

De grafkelder is te vinden in de Grote of Jacobijnerkerk. Het is een grote driebeukige kerk en is gebouwd tussen 1275 en 1310. Het koor heeft een ingangspoort uit 1662, het Oranjepoortje, waar eerder ook over geschreven is in deze paragraaf (Stenvert, Kolman, Broekhoven, Ginkel-Meester, & Kuiper, 2000).

7.9.3. Maria Louise

Groenveld, Huizinga en Kuiper (2003) beschrijven de band die Hendrik Casimir II met Leeuwarden had. Hij trouwde met Henriette Amalia van Anhalt-Dessau. Ze kregen een groot gezin van zes dochters en één zoon. Net na de dood van Hendrik Casimir II kreeg Henriette Amalia nog een dochter. De zoon die Hendrik Casimir II en Henriette Amalia kregen, Johan Willem Friso, huwde met Maria Louise, prinses van Hessen-Kassel. Ze huwden in 1709. Het huwelijk was van korte duur, doordat Johan Willem Friso kwam te overlijden in 1711. Maria Louise werd gouvernante van Friesland voor haar minderjarige zoon. Van der Meer (z.d.) vermeldt dat Maria Louise dit twintig jaar heeft gedaan. Ze woonden samen met haar hofhouding en haar kinderen in het stadhouderlijk hof. Toen haar regentschap er op zat is ze verhuisd naar het Princessehof aan de Grote Kerkstraat. Tegenwoordig is een muurschildering te vinden van Maria Louise aan de Grote Kerkstraat dicht bij het Princessehof, op de muur van Brasserie Maria Louise. Deze muurschildering is gemaakt ter ere van het Maria Louise jaar (2015) omdat ze in dit jaar 250 jaar geleden is overleden (Omrop Fryslân, 2015).

Van de Meer schrijft ook dat Maria Louise van Hessen-Kassel erg populair was vroeger en dat ze daarom 'Marijke-Muoi' werd genoemd. Deze bijnaam staat voor 'Tante Marijke'. Tegenwoordig wordt ze ook wel de 'Princes van Europa' genoemd. Maria Louise heeft deze naam te danken doordat alle huidige regerende vorsten in Europa tot het nageslacht van Maria Louise en Johan Willem Friso horen.

7.9.4. Stadhouders Hof

Het Stadhouders Hof staat ook in verband met de Nassau's. Het oorspronkelijke gebouw werd gebouwd in 1564, en noemden men het Rolkemahuis. Friesland kocht dit huis voor de eerste stadhouder, namelijk Willem Lodewijk van Nassau Dietz, in 1587. Elke opvolgende stadhouder erfde

het Hof. Ook al eerder beschreven, Willem Frederik van Nassau Dietz, liet het hele hof renoveren en liet de Prinsentuin aanleggen (Mooi Leeuwarden, z.d.).

7.10. Conclusie theoretisch kader

Op basis van de eerder genoemde informatie in het theoretisch kader zijn enkele conclusies gemaakt met betrekking tot het onderzoeksinstrument. Tijdens de literatuurstudie is naar voren gekomen dat omgevingsonderwijs en erfgoededucatie de basis zijn tijdens dit onderzoek. De belemmeringen van omgevingsonderwijs, zoals eerder genoemd in het theoretisch kader worden ontkracht. Doordat er vooraf een literatuurstudie is gedaan naar de manier van leren en de omgeving, is er voldoende kennis om een lesontwerp te maken. Hierbij zijn verscheidene bronnen gebruikt, en gebruik gemaakt van de literatuur van instanties uit de omgeving.

Op basis van het theoretisch kader zal een onderzoeksinstrument ontwikkeld worden. De leerlingen zullen aan het begin van het onderzoek een enquête invullen. Deze is gebaseerd op de informatie over de drie pijlers van dit onderzoek: pelgrimeren, Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden. Tijdens de lessen over de pijlers zal deze informatie de basis zijn. Daarnaast komen er verwerkingsopdrachten die inspelen op verschillende leerstijlen van Gardner en Kolb. Het zal een veelzijdig lespakket worden waarbij de leerkracht handvaten krijgt om de lessen goed te laten verlopen.

8. Probleemstelling

In dit hoofdstuk wordt het doel van het onderzoek beschreven. Daarna wordt de onderzoeksvraag beschreven met daarbij een toelichting. De deelvragen zijn beschreven voorzien van een toelichting. Tot slot worden de hypothese en betrokkenen van het onderzoek genoemd.

8.1. Onderzoeksdoel

Wanneer het onderzoek is afgerond, hebben de leerkrachten van Basisschool X een beeld gekregen van het cultureel bewustzijn van de leerlingen in de eigen omgeving. De leerkrachten hebben daarnaast ook een beeld gekregen van verschillende informatie dat gebruikt kan worden in de praktijk met betrekking tot deze omgeving. De leerkrachten krijgen ook handvaten op welke manier dit vormgegeven kan worden in een lespakket.

Voor de respondenten is het onderzoeksdoel gebaseerd op de definitie van cultureel bewustzijn. Het doel van het lespakket is dat de respondenten anders kijken naar de omgeving, en nu meer zien in de eigen omgeving met betrekking tot cultureel erfgoed op basis van de drie pijlers.

Tijdens het onderzoek zal er een lespakket worden ontworpen, op basis van de gevonden informatie over Leeuwarden. Dit lespakket wordt mede vormgegeven door het literatuuronderzoek met betrekking tot de didactiek. In het lespakket komen drie pijlers naar voren: pelgrimeren, Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden. Reden van deze afbakening is eerder beschreven in de probleemanalyse.

Tijdens het onderzoek wordt er naar de huidige cultuurkennis van de respondenten gekeken en op welke manier de leerkracht de cultuurkennis kan overbrengen tijdens de lessen. Naast het beeld dat de leerkrachten krijgen, zal er ook naderhand een aanbeveling worden geschreven voor de leerkrachten. De leerkrachten krijgen dan ook op deze manier informatie met betrekking tot het onderzoek.

8.2. Onderzoeksvraag

Kan het cultureel bewustzijn door middel van pelgrimage, van leerlingen in groep 8 op basisschool X worden bevorderd?

Voor het onderzoek wordt cultureel bewustzijn gedefinieerd als:

Cultureel bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij men zich bewust is van het cultureel erfgoed in de eigen omgeving, welke uit vroegere tijd is doorgegeven, en hierbij wetende wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

Hierbij is de keuze gemaakt om drie hoofdonderwerpen aan te bieden. Pelgrimeren dient als basis van de wandeling door de stad. Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden geven invulling aan de pelgrimstocht met als doel de culturele bewustwording te vergroten. Deze keuze is gemaakt om afbakening toe te passen, zoals eerder is genoemd.

8.3. Deelvragen

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden zijn verscheidene deelvragen geformuleerd. Deze deelvragen zullen als leidraad dienen tijdens het onderzoek. Allereerst zijn er drie deelvragen opgesteld om tot duidelijke definities te komen van de kernbegrippen:

1. Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'culturele bewustwording'?
2. Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'omgevingsonderwijs'?
3. Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'erfgoededucatie'?

De volgende deelvragen hebben betrekking op de vormgeving van het lespakket. Door deze vragen te beantwoorden zal theorie gebruikt moeten worden om een doordachte basis van het lespakket te ontwikkelen.

4. Op welke manier kan omgevingsonderwijs verbonden worden aan erfgoededucatie?
5. Welke motieven zijn er voor omgevingsonderwijs?
6. Welke belemmeringen zijn er met betrekking tot omgevingsonderwijs?
7. In welke mate kan de Meervoudige Intelligentie van Gardner ondersteunend zijn voor het lespakket?
8. In welke mate kunnen de leerstijlen van Kolb ondersteunend zijn voor het lespakket?

Om het lespakket te kunnen verantwoorden naar de kerndoelen zal onderzoek gedaan moeten worden naar de kerndoelen op het gebied van omgevingsonderwijs en erfgoededucatie. De volgende deelvragen zullen hierbij steun geven.

9. Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op omgevingsonderwijs vormgegeven worden in het lespakket?
10. Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op erfgoededucatie vormgegeven worden in het lespakket?

De inhoud van het lespakket zal vormgegeven worden door de volgende deelvragen te beantwoorden. Elke vraag bevat één van de drie pijlers tijdens dit onderzoek zoals eerder beschreven is.

11. Op welke manier kan pelgrimage bijdragen aan de culturele bewustwording van leerlingen?
12. In welke mate zien we sporen van Leeuwarden als vestingstad terug?
13. In welke mate zien we sporen van de Oranjes uit de geschiedenis terug in Leeuwarden?

De volgende deelvragen richten zich op het ontwerp van het lespakket. Dit heeft betrekking op het maken van het ontwerp en het testen van het ontwerp in de praktijk. Deze deelvragen worden deels beantwoord voor de uitvoering en deels na de uitvoering van het lespakket.

14. Hoe wordt het lespakket vormgegeven met betrekking tot het praktijkprobleem?
15. In welke mate voldoet het lespakket aan de ontwerpeisen?

8.4. Hypothese

Tijdens het onderzoek wordt er verwacht dat de leerkracht met de respondenten op pad moet gaan om de culturele bewustwording van de respondenten te vergroten. De onderzoeker verwacht dat hierdoor de respondenten na het onderzoek meer zien in de eigen omgeving, hier nu anders naar kijken, en daarover kunnen vertellen.

De voorgeschreven lessen van de methode zijn vaak gebonden en hebben niet betrekking op de eigen omgeving van de respondenten. De leerkracht zal zelf onderzoek moeten gaan doen naar de omgeving van de respondenten, en door middel van omgevingsonderwijs en erfgoededucatie zal de leerkracht zelf lessen moeten ontwerpen om er met de respondenten op uit te gaan. Doordat de respondenten hierbij actief bezig zullen zijn met omgevingsonderwijs en erfgoededucatie, zal de bewustwording van de respondenten op het gebied van cultuur vergroot worden. Door het gebruik van verschillende leerstijlen van Gardner en Kolb te gebruiken tijdens de onderwijsactiviteiten zal de betrokkenheid van de respondenten ook groter zijn.

Op basis van de tien motieven voor omgevingsonderwijs beschreven door Riessen en Van Manen (2011) verwacht de onderzoeker dat de respondenten betrokken zijn doordat er andere typen bronnen gebruikt zullen worden. Niet een papieren representatie van de werkelijkheid maar de werkelijkheid haarzelf. De werkelijkheid doorbreekt het schoolse leren en werkt motiverend voor de respondenten en leerkrachten.

8.5. Betrokkenen

Voortijdig van het onderzoek heeft er een gesprek plaats gevonden tussen de onderzoeker en scriptiebegeleidster van NHL Stenden Hogeschool J. Kuipers met betrekking tot het onderwerp. De onderzoeker heeft een onderwerp aangedragen aan J. Kuipers en heeft dit daarna ook aan het team van Basisschool X gepresenteerd. In het gesprek met J. Kuipers is het onderwerp afgebakend tot drie pijlers om het onderzoek overzichtelijk te houden.

Het team van Basisschool X, en tevens directeur P. Peterson, gaf akkoord met betrekking tot het onderwerp. Meerdere gesprekken hebben plaatsgevonden om de leerkrachten van de school op de hoogte te houden, dit heeft verder geen invloed gehad op de afbakening van het onderwerp.

Tijdens het onderzoek zal de onderzoeker ook contact hebben met de ouders van de respondenten. Vanuit het beleid van Basisschool X moet de leerkracht toestemming vragen van ouders voor het gebruik van beeldmateriaal. Dit beleid heeft ook betrekking tot dit onderzoek.

De leerlingen van groep acht van Basisschool X zullen tijdens dit onderzoek de respondenten zijn. Het onderzoek heeft betrekking op de culturele bewustwording van de respondenten en zullen op deze manier betrokken zijn bij het onderzoek.

De critical friends zijn op het inhoudelijke gebied betrokken bij het onderzoek.

- T. Houtsma zal tijdens dit onderzoek de critical friend zijn van de onderzoeker. T. Houtsma zal inhoudelijk naar het onderzoek kijken en tips geven waar nodig. Daarnaast zal T. Houtsma ook het lespakket nakijken op duidelijkheid voor de leerkracht en naar het gebruik van het lespakket in de praktijk.

- E. de Vries zal het onderzoeksplan/onderzoeksrapport inhoudelijk nakijken op de vormgeving en hier feedback op geven. De onderzoeker gebruikt deze feedback voor verbetering van het eindproduct.
- J. Rinia, A. G. S. Sijtsma en D. Huizinga zullen het onderzoeksplan/onderzoeksrapport nakijken op de vormgeving en taalgebruik. Zij zullen hier feedback op geven, de onderzoeker zal deze feedback bestuderen en aanpassingen doen waar nodig.

9. Onderzoeksaanpak

In dit hoofdstuk volgt een beschrijving van de onderzoeksaanpak. Hierbij wordt de onderzoeksgroep besproken, de onderzoeksmethodiek, de ontwerpactiviteiten met daar achter de ontwerpeisen gebaseerd op literatuuronderzoek. Het verwachte proces van dataverzameling en dataverwerking volgt hierna. De paragrafen die daarna volgen is de tijdsplanning, de randvoorwaarden en de esthetische kwesties.

9.1. Onderzoeksgroep

Het onderzoek wordt uitgevoerd in groep acht van Basisschool X. Het is een heterogene groep van twintig respondenten. Tijdens het onderzoek test de onderzoeker het cultureel bewustzijn van deze respondenten in de eigen omgeving. De eigen omgeving van de respondenten is een combinatie van de leefomgeving en het centrum van Leeuwarden. Naderhand zal de onderzoeker testen in hoeverre het cultureel bewustzijn is verhoogd door middel van het lespakket.

Het onderzoek is gericht op groep acht door de kennis die de respondenten hebben opgedaan tijdens de schoolloopbaan. Reden om andere groepen hierbij niet te betrekken is de omvang van het lespakket. In de huidige onderzoeksgroep zijn er twintig respondenten, door andere groepen hierbij te betrekken zal de stof aangepast moeten worden. Daarnaast is het binnen dit tijdsbestek lastig te realiseren om het lespakket uit te voeren in verschillende groepen. Er is enkel gekozen voor deze locatie voor de uitvoering van het onderzoek, gezien het tijdsbestek van het onderzoek is het niet mogelijk om op beide locaties uit te voeren.

9.2. Onderzoeksmethodiek

Tijdens het onderzoek wordt er gebruik gemaakt van een ontwerponderzoek. In het eerste gesprek met P. Peterson heeft de onderzoeker een voorstel gedaan met betrekking tot het onderzoek. Dit voorstel is ook voorgelegd aan het team van Basisschool X door de onderzoeker. Het team ging akkoord en op basis hiervan is de onderzoeksvraag opgesteld. In overleg met de scriptiebegeleider zijn er drie onderdelen naar voren gekomen. Deze drie onderdelen zullen terugkomen in het

lespakket over culturele bewustwording. Op basis van deze onderwerpen is er een literatuuronderzoek gedaan. Dit onderzoek is terug te vinden in het theoretisch kader.

Op basis van de theorie in het theoretisch kader zal een onderzoeksinstrument ontwikkeld worden gericht op de culturele kennis van de respondenten in de eigen omgeving. Hierbij is het uitgangspunt dat kennis van de omgeving nodig is om cultureel bewust te zijn. Dit onderzoeksinstrument zal gebruikt worden als nulmeting voordat het lespakket in de praktijk gebruikt wordt. Na de uitvoering van het lespakket zal het onderzoeksinstrument opnieuw ingezet worden om de resultaten te vergelijken en daaruit conclusies te trekken. De enquête is terug te vinden in Bijlage 4: Onderzoeksinstrument nulmeting. De enquête speelt in op het cultureel bewustzijn in het algemeen. Dit is gerelateerd op de inhoud van het lespakket, en op deze manier gerelateerd aan de volgende deelvragen van het onderzoek:

- In welke mate zien we sporen van Leeuwarden als vestingstad terug?
- In welke mate zien we sporen van de Oranjes uit de geschiedenis terug in Leeuwarden?

Tijdens het onderzoek maakt de onderzoeker gebruik van verschillende methodieken om antwoorden te krijgen op de deelvragen. De onderzoeker maakt gebruik van de volgende methodieken beschreven door Van der Donk en Van Lanen (2012): bestuderen, bevragen en bezoeken. In Bijlage 5: schematische weergave onderzoeksmethodiek, is een schematisch overzicht te vinden met betrekking op de onderzoeksmethodiek per deelvraag. Per deelvraag zijn verschillende invalshoeken beschreven voor het verzamelen van data. En wordt er een toelichting gegeven per invalshoek.

9.3. Ontwerpactiviteiten

De onderzoeker zal tijdens het onderzoek meerdere ontwerpactiviteiten moeten doen. De ontwerpactiviteiten hebben betrekking op het onderzoeksinstrumenten en het lesontwerp. Hieronder zal per ontwerpactiviteit een korte beschrijving gegeven worden.

Nulmeting

De onderzoeker zal voor de uitvoering van het lespakket een nulmeting uitvoeren met betrekking tot de kennis van de respondenten. De onderzoeker zal hiervoor een ontwerp maken van het onderzoeksinstrument. Om cultureel bewustzijn te meten gaat de onderzoeker er van uit dat kennis hiervoor nodig is, zoals eerder beschreven in 9.2.: onderzoeksmethodiek.

Het onderzoeksinstrument is gebaseerd op de literatuurstudie naar de drie pijlers. Deze drie pijlers zijn: Pelgrimeren, Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden. De kennis van de respondenten wordt hier gemeten door middel van een enquête.

Lespakket

Het lespakket dient als lessenserie waarbij de respondenten kennis vergaren. Het lespakket zal gebaseerd zijn op de literatuurstudie. Hierbij worden verschillende perspectieven van het lespakket belicht en zullen leidend zijn voor het ontwerp. Hierbij rekening houden op de vormgeving, inhoud en uitvoering. Op basis van het literatuuronderzoek zal de onderzoeker ontwerpisen opstellen. Hier zijn enkele deelvragen aan gekoppeld. De onderzoeker stelt vooraf ontwerpisen op om te

controleren of het ontwerp van het lespakket voldoet aan de gevonden theorie. Dit is in de volgende paragraaf beschreven.

Nameting

De onderzoeker zal na de uitvoering van het lespakket een nameting doen met betrekking tot het cultureel bewustzijn van de respondenten. De onderzoeker zal hiervoor een ontwerp maken. De onderzoeker heeft als uitgangspunt dat kennis nodig is om tot culturele bewustwording te komen. Het onderzoeksinstrument van de nameting is hierbij gebaseerd op het begrip culturele bewustwording zoals is beschreven in het theoretisch kader:

Cultureel bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij men zich bewust is van het cultureel erfgoed in de eigen omgeving, welke uit vroegere tijd is doorgegeven, en hierbij wetende wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

Het onderzoeksinstrument zal gebaseerd zijn op deze definitie. De respondenten zullen cultureel bewust zijn als ze zich verkeren in een gemoedstoestand waarbij ze kennis hebben van cultureel erfgoed in de eigen omgeving. De respondenten weten hierbij wat er wordt gezien, gehoord, gevoeld en daarover kunnen vertellen. De respondenten zullen naderhand moeten kunnen vertellen wat ze hebben gezien, gehoord en gevoeld.

9.4. Ontwerpeisen

Eerder in het hoofdstuk zijn de deelvragen beschreven die van belang zijn voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Het onderzoek zal resulteren in een aanbeveling met betrekking tot de manier van lesgeven om de culturele bewustwording van respondenten te vergroten. Dit wordt gedaan door middel van een ontwerpend onderzoek. Hiervoor wordt een lespakket ontwikkeld dat gebaseerd is op het praktijkprobleem en op de literatuurstudie. Tijdens de eerste fase van het ontwerponderzoek richt de onderzoeker zich op het beschrijven door middel van; oriënteren, richten, plannen, verzamelen, analyseren en concluderen. Het doel hiervan is om ontwerpeisen op te stellen met betrekking tot het lespakket. De ontwerpeisen van het lespakket worden beschreven en toegelicht in Tabel 1: Ontwerpeisen lespakket.

Ontwerpeisen lespakket	Gebaseerd op basis van de volgende data
Het lespakket is inhoudelijk gerelateerd aan de drie pijlers van het onderzoek: - Pelgrimeren - Leeuwarden als vestingstad - Oranjes in Leeuwarden	Deze eis is opgesteld op basis van de vormgeving van het onderzoek. De onderzoeker heeft een literatuuronderzoek gedaan naar deze drie pijlers.
De etappe door Leeuwarden van het Jabikspaad moet leidend zijn voor het onderzoek.	Deze eis is opgesteld op basis van de afbakening van het onderzoek. De route zal leidend zijn voor de vormgeving van het lespakket.
Het lespakket zal worden vormgegeven door omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.	Door Riessen en van Manen (2011): Er zijn tien motieven beschreven met betrekking tot omgevingsonderwijs, de voornaamste reden van omgevingsonderwijs is tijdens dit onderzoek:

	<i>Omgevingsonderwijs is een goede manier om waardering voor en een band met de eigen omgeving op te bouwen.</i> <i>Thomesé (2008) geeft hierbij aan dat de kracht van erfgoededucatie in omgevingsonderwijs ligt. Hierbij ligt de nadruk op het leren in, van en over je eigen omgeving.</i>
Het lespakket kan worden verantwoord door middel van de kerndoelen met betrekking op omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.	Het lespakket moet verantwoord kunnen worden aan de kerndoelen gericht op omgevingsonderwijs en erfgoededucatie beschreven op tule SLO (TULE.SLO).
De lessen van het lespakket moeten inspelen op de Meervoudige Intelligentie beschreven door Gardner.	Door Kievit (2014): Veel scholen bezig zijn met het vernieuwen van het onderwijs. De leerkrachten zijn zich bewust dat leerlingen zich ontwikkelen op verschillende manieren en dan ook leren op verschillende manieren. De leerkracht moet zoeken naar de manieren dat de leerlingen aanspreken en daarbij aansluiten op de stijl van leren.
De lessen van het lespakket moeten inspelen op de verschillende leerstijlen beschreven door Kolb.	Door Kievit (2014): Kievit schrijft in haar dossier dat scholen en instellingen niet alleen gebruik maken van de acht intelligenties van Gardner. Scholen en instellingen maken ook gebruik van de leerstijlen van Kolb bij het ontwikkelen van lesmateriaal en tentoonstellingen. Kolb schrijft dat leren een cyclisch proces is. Iedereen loopt hierbij door dezelfde fasen, maar bij iedereen kan dit op een ander moment gebeuren en in een andere volgorde.
Het lespakket is eenvoudig in gebruik voor leerkrachten van basisscholen in Leeuwarden.	Deze eis is opgesteld op basis van eigen inbreng. De leerkrachten moeten het lespakket gemakkelijk kunnen gebruiken. Aanvullende informatie is te vinden in het onderzoek, en wordt naar verwezen in het lespakket.
Het lespakket is gebaseerd op kennisoverdracht met betrekking tot het	De eis op opgesteld op basis van het doel van het onderzoek. Door gebruik te maken van het

cultureel bewustzijn van leerlingen in Leeuwarden.	lespakket zullen de leerkrachten culturele kennis overdragen.
---	---

Tabel 1: Ontwerpeisen lespakket

In Bijlage 10: Lespakket Jabikspaad is het ontworpen lespakket te vinden waar de ontwerpeisen voor opgesteld zijn.

9.5. Dataverzameling en dataverwerking

Allereerst zal de onderzoeker beginnen met het literatuuronderzoek. Op basis van het theoretisch kader kan de onderzoeker verder werken aan het ontwerponderzoek. De onderzoeker zal op basis van het literatuuronderzoek een onderzoeksinstrument opstellen. Dit zal vormgegeven worden in een enquête voor de respondenten. Daarna zal de onderzoeker een lespakket ontwikkelen dat de onderzoeker kan uitvoeren in groep acht van Basisschool X . Dit lespakket is gebaseerd op het literatuuronderzoek. Na het uitvoeren van het lespakket zal de onderzoeker een nameting uitvoeren. Bovengenoemde zaken worden hieronder verder toegelicht.

Door middel van literatuuronderzoek zal data verzameld moeten worden om lesmateriaal voor de respondenten te ontwikkelen. De data van het literatuuronderzoek zal ook terugkomen in het ontwerp van het onderzoeksinstrument. Op basis van deze data zullen de vragen geformuleerd worden om na het lespakket met de respondenten te kunnen evalueren.

Het onderzoeksinstrument zal worden vormgegeven worden door middel van een enquête. Tijdens de nulmeting en de nameting zullen de vragen gericht zijn op de kennis van de respondenten met betrekking tot culturele kennis van Leeuwarden. Deze enquête wordt vastgesteld op basis van de hoofdvraag met daarbij de deelvragen. De enquête is gebaseerd op basis van het literatuuronderzoek waarbij de onderzoeker onderzoek doet door middel van drie verschillende pijlers, en daarbij kijkt op de vormgeving. Bij de vormgeving worden de didactische middelen en motivaties voor deze didactische aanpakken bedoeld.

Door de deelvragen hierbij te betrekken zullen de antwoorden van de enquête dienen als data voor het beantwoorden van de deelvragen. De data zal worden verwerkt in tabellen en/of cirkel- en staafdiagrammen.

Op basis van de nulmeting en de nameting zal er een vergelijking plaats vinden tussen de beide data. Hierbij worden de deelvragen opgenomen met betrekking tot de kennis van de respondenten van de culturele historie van Leeuwarden. Door deze data te vergelijken krijgt de onderzoeker zicht op de kennis van de respondenten, en daarbij kan de onderzoeker een conclusie trekken over de didactische aanpak tijdens het uitvoeren van lespakket. En kan op basis van deze conclusies een aanbeveling schrijven met betrekking tot de hoofdvraag.

9.6. Onderzoeksplanning

Activiteit	Waar	Wanneer	Wie	Tijdsduur
Onderzoeksinstrument ontwikkelen – enquête nulmeting	NHL Stenden Hogeschool	Week 16 (16 t/m 22 april)	Ivo Rinia	45 min.
Enquête afnemen	Basisschool X	Week 17 (23 t/m 29 april)	Ivo Rinia Leerlingen groep acht	+ 5 uur
Gegevens nulmeting evalueren en verwerken.	NHL Stenden Hogeschool	Week 17 (23 t/m 29 april)	Ivo Rinia	+ 1,5 uur
Lespakket ontwikkelen	Thuis	Week 20 (14 t/m 20 mei)	Ivo Rinia	+ 60 uur
Lespakket uitvoeren	Basisschool X	Week 21 t/m week 23	Ivo Rinia	+ 8 uur
Routeactiviteiten ontwikkelen	Thuis	Week 22 (28 mei t/m 3 juni)	Ivo Rinia	+ 8 uur
Pelgrimstocht lopen	Jabikspaad	5 juni	Ivo Rinia, Leerlingen groep acht en begeleiders	5 uur
Aftermovie maken	Thuis	9 en 10 juni	Ivo Rinia	9 uur
Ontwikkelen onderzoeksinstrument – nameting	Thuis	Week 23 (4 t/m 10 juni)	Ivo Rinia	45 min
Videomateriaal omzetten in vlog	Basisschool X	Week 24 (11 t/m 17 juni)	Ivo Rinia, Leerlingen groep acht	+ 8 uur
Uitvoeren nameting	Basisschool X	Week 24 (11 t/m 17 juni)	Ivo Rinia Leerlingen groep acht	1 uur
Bevindingen enquête (voor- en nameting) in scriptie verwerken. Koppeling met theorie	NHL Stenden Hogeschool	14 en 15 juni	Ivo Rinia	+ 10 uur.
Conferentie presentatie onderzoek	NHL Stenden Hogeschool	28 juni	Docenten PABO NHL Stenden Hogeschool en basisschool X	20 min. Presentatie en 15 min. verdediging presentatie.

Tabel 2: Onderzoeksplanning

9.7. Randvoorwaarden

De onderzoeker voert het onderzoek uit op Basisschool X. De onderzoeker schrijft het onderzoek buiten de lestijden om. Doordat de onderzoeker gebruik maakt van een ontwerponderzoek zal tijdens de uitvoering van het onderzoek lessen in moeten roosteren naast het reguliere rooster. Bij het lopen van de pelgrimstocht zal de leerkracht begeleiding nodig hebben van de leerkrachten en/of ouders. Vanuit het beleid van NHL Stenden Hogeschool mag de onderzoeker niet zonder begeleiding met de leerlingen op pad.

De onderzoeker zal daarnaast contact moeten leggen met ouders. De onderzoeker kan hierbij gebruik maken van Parnassys, het communicatiesysteem met ouders en collega's van basisschool X. De onderzoeker krijgt begeleiding van J. Kuipers, docente aan NHL Stenden Hogeschool. Verder wordt de onderzoeker bijgestaan door de critical friends, zoals eerder beschreven.

9.8. Ethische kwesties

De onderzoeker zal toestemming vragen aan de betrokkenen voor de deelname aan het onderzoek. Dit zal de onderzoeker doen in het gesprek met directeur P. Peterson van Basisschool X. Daarnaast zal de onderzoeker de data van de respondenten niet publiceren met persoonsgegevens. Voor het video en beeldmateriaal zal de onderzoeker toestemming vragen aan ouders en/of verzorgers met betrekking tot publicatie. De naam van de school wordt wel omschreven tijdens het onderzoek en zal voor het online publiceren worden verwijderd.

Bij dit onderzoek hoeft er verder geen rekening worden gehouden met ethische kwesties. De respondenten hebben de mogelijkheid om de enquête anoniem in te invullen.

10. Resultaten

Om antwoord te krijgen op de hoofdvraag heeft de onderzoeker meerdere onderzoeksactiviteiten uitgevoerd. Het onderzoek staat in het teken van de culturele bewustwording van de respondenten. Om deze culturele bewustwording te meten heeft de onderzoeker een onderzoeksinstrument ontwikkeld en dit is uitgevoerd voorafgaand aan het lespakket. Zoals eerder beschreven is dit vormgegeven in een enquête met betrekking van kennis van de drie pijlers. Deze resultaten zijn geanalyseerd en verwerkt in cirkel- en/of staafdiagrammen.

Daarnaast heeft de onderzoeker een lespakket ontworpen op basis van het literatuuronderzoek. Hierbij heeft de onderzoeker onderzoek gedaan naar de vormgeving van het lespakket. De resultaten van het literatuuronderzoek zijn te vinden in dit hoofdstuk. Dit wordt vormgegeven in een tabel. Tot slot heeft de onderzoeker een nameting gedaan om de mate van culturele bewustwording te meten. Deze data zijn ondersteunend voor het beantwoorden van de hoofdvraag. De resultaten van de nameting worden toegelicht in dit hoofdstuk.

10.1. Het plan en de uitvoering van dataverzameling

In het onderzoeksplan is een plan gemaakt voor het onderzoek, in de ogen van de onderzoeker een realistisch en uitvoerbaar plan. Tijdens de uitvoering van het onderzoek is er afgeweken van het onderzoeksplan. Deze afwijking heeft betrekking op het onderzoeksinstrument van de nameting. In het onderzoeksplan staat beschreven dat de onderzoeker naderhand een enquête zou afnemen. Hier zou de onderzoeker dezelfde enquête afnemen als in de nulmeting. Dit onderzoeksinstrument heeft betrekking op de kennis van de respondenten gericht op de drie pijlers. Tijdens het analyseren van de nulmeting kon de onderzoeker concluderen dat er geen sprake is van kennis op deze drie gebieden. Het plan van de onderzoeker was dat de onderzoeker na de uitvoering van het lespakket deze kennis opnieuw zou meten. Tijdens een voortgangsgesprek tussen de onderzoeker en de scriptiebegeleider is naar voren gekomen dat het onderzoeksinstrument van de nameting niet gericht moet zijn op de culturele kennis van deze drie gebieden, maar op de toepassing van deze kennis. Ervan uitgaand dat de kennis nodig is om tot culturele bewustwording te komen.

De nameting is nu vormgegeven in twee opdrachten. De respondenten moeten hierbij een vraag beantwoorden en een verhaal schrijven. Het onderzoeksinstrument is beschreven in

Bijlage 6: Aangepast onderzoeksinstrument nameting. Door de respondenten deze vragen te laten beantwoorden krijgt de onderzoeker inzicht van het cultureel bewustzijn, doordat de vragen zijn gebaseerd op de definitie van cultureel bewustzijn zoals beschreven in het theoretisch kader:

Cultureel bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij men zich bewust is van het cultureel erfgoed in de eigen omgeving, welke uit vroegere tijd is doorgegeven, en hierbij wetende wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

De eerste vraag is gerelateerd aan wat er wordt gezien door de respondenten. Deze vraag geeft inzicht op de kijk van de respondenten op de omgeving. De respondenten hebben tijdens het lespakket kennis vergaard over verschillende aspecten. Door de respondenten hierop te laten antwoorden kan de onderzoeker analyseren als het cultureel bewustzijn is vergroot tijdens het onderzoek.

Bij de tweede opdracht laat de onderzoeker de respondenten een verhaal schrijven. De respondenten beschrijven hoe zij Leeuwarden zouden bouwen over 100 jaar. De respondenten geven argumenten welke elementen behouden moeten worden in de stad. Dit geeft de onderzoeker inzicht op de volgende aspecten binnen de definitie van cultureel bewustzijn: wat er wordt gezien, wat de respondenten er bij voelen en daarover kunnen vertellen. Gevoeld is in dit opzicht de manier van 'betrokken voelen tot de omgeving'.

Door deze verandering zal de onderzoeker een beter inzicht krijgen op de mate van cultureel bewustzijn van de respondenten. Dit heeft als gevolg dat de onderzoeker het verband kan leggen tussen de kwaliteit van het lespakket en de mate van cultureel bewustzijn. Verder zullen er geen gevolgen zijn met betrekking tot de rest van het onderzoek.

Tijdens het onderzoek wordt verder niet afgeweken van het plan. Het onderzoek is uitgevoerd op Basisschool X in groep acht. De grootte van de onderzoeksgroep is gelijk gebleven met 20 respondenten.

10.2. Data-analyse

In deze paragraaf zijn de resultaten beschreven van het onderzoek. De data-analyse is opgedeeld in vier onderdelen op basis van de onderzoeksinstrumenten. Allereerst heeft de onderzoeker een literatuurstudie gedaan met betrekking tot de deelvragen. Deze deelvragen worden beantwoord in Hoofdstuk 11: Conclusies, aanbevelingen en discussie.

Daarna zal de onderzoeker de resultaten van de nulmeting globaal beschrijven. Bij het derde onderdeel zal de onderzoeker deelvragen beantwoorden met betrekking tot het lespakket. Dit zal worden weergegeven in een schema door middel van kijkkaders. Tot slot geeft de onderzoeker een inzicht van het cultureel bewustzijn van de respondenten. Dit wordt weergegeven in de data-analyse van de nameting.

10.2.1. Nulmeting

De resultaten van de nulmeting zijn te vinden in Bijlage 7: dataverwerking nulmeting. In deze bijlage worden de verzamelde gegevens van de nulmeting beschreven. Het gaat hier om een enquête dat de kennis meet van de respondenten voor de uitvoering van het onderzoek. Door deze data te vergelijken met de resultaten van de nameting kan de onderzoeker conclusies trekken met betrekking tot het cultureel bewustzijn van de respondenten. Deze data is nodig voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Dit wordt verder toegelicht bij de nameting.

10.2.2. Lespakket

De onderzoeker maakt gebruik van kijkkaders om antwoord te krijgen op de deelvragen met betrekking tot de vormgeving van het lespakket. Deze kijkkaders zijn opgedeeld in vier onderdelen: omgevingsonderwijs, erfgoededucatie, Meervoudige Intelligentie en de leerstijlen van Kolb. Per

onderdeel is er een kijkkader ontwikkeld en zal de onderzoeker op deze manier de inhoud van het lespakket analyseren. Deze data geven antwoord op de volgende deelvragen:

- Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op omgevingsonderwijs vormgegeven worden in het lespakket?
- Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op erfgoededucatie vormgegeven worden in het lespakket?
- In welke mate kan de Meervoudige Intelligentie van Gardner ondersteunend zijn voor het lespakket?
- In welke mate kunnen de leerstijlen van Kolb ondersteunend zijn voor het lespakket?

Door middel van de kijkkaders doet de onderzoeker een analyse met betrekking tot bovenstaande deelvragen. De kijkkaders zijn beschreven in Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket. In Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket, is een beknopt overzicht te vinden van de geanalyseerde data. Hieronder een herhaling van de kerndoelen met betrekking op omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.

40. *De leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en benoemen en leren hoe ze functioneren in hun omgeving.*
44. *De leerlingen leren bij producten uit hun eigen omgeving relaties te leggen tussen de werking, de vorm en het materiaalgebruik.*
47. *De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving in vergelijking met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika. (<http://tule.slo.nl/OrientatieOpJezelfEnWereld/F-KDOrientatieJezelfEnWereld.html>)*
51. *De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.*
52. *De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren, Grieken en Romeinen; monniken en ridders, steden en staten, ontdekkers en hervormers, regenten en vorsten, pruiken en revoluties, burgers en stoommachines, wereldoorlogen en Holocaust, televisie en computer.*
53. *De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis. (Greven & Letschert, 2006, p. 57)*
54. *De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.*
55. *De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.*
56. *De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed. (Greven & Letschert, 2006, p. 63)*

	Kerdoelen omgevingsonderwijs	Kerdoel 40	Kerdoel 44	Kerdoel 47	Kerdoelen erfgoededucatie	Kerdoel 51	Kerdoel 52	Kerdoel 53	Kerdoel 54	Kerdoel 55	Kerdoel 56	Meervoudige Intelligentie	Linguïstische intelligentie	Logisch-mathematische intelligentie	Visueel-ruimtelijke intelligentie	Muzikale intelligentie	Lichamelijk-kinetische intelligentie	Naturalistische intelligentie	Interpersoonlijke intelligentie	Intrapersoonlijke intelligentie	Leerstijlen van Kolb	Divergente leerstijl	Assimilerende leerstijl	Convergerende leerstijl	Accomoderende leerstijl
Lessen																									
1. Pelgrimeren in het algemeen		X		X				X					X	X				X					X		
2. Campus Stellae							X	X							X								X		X
3. De Sint-Jacobsschelp en de steen									X	X					X				X			X	X		X
4. We gaan vloggen!		X		X					X	X					X	X	X		X			X		X	
5/6. Jacobijnerkerk			X	X		X	X	X	X	X	X		X		X		X		X				X	X	
7. Leeuwarden als vestingstad				X		X	X			X	X				X								X		
Routeactiviteiten																									
1. Levensvragen									X	X					X				X	X		X			
2. Last van je schouders									X	X					X				X	X		X			
3. Prinsentuin		X		X		X	X	X	X	X	X		X	X	X		X						X	X	
4. Jacobijnerkerk			X	X		X	X	X	X	X	X		X	X	X		X						X	X	
5. Oldehove en Maria Louise			X	X		X	X	X	X	X	X		X	X	X		X						X	X	
6. Stadhoudershof				X		X	X	X	X	X	X		X	X	X		X						X	X	
8. Campus Stellae						X	X	X	X	X	X		X	X	X		X						X	X	
9. De Waag en de Lange Pijp				X		X	X		X	X	X		X	X	X		X						X	X	

Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket

10.2.3. Nameting

De resultaten van de nameting zijn te vinden in Bijlage 9: dataverwerking nameting. In deze bijlage worden de verzamelde gegevens van de nameting beschreven. Het gaat hier om een tweetal opdrachten. De beschrijving van deze opdrachten is gegeven in Hoofdstuk 10.1. Het plan en de uitvoering dataverzameling.

Doordat er gebruik is gemaakt van open vragen zal de onderzoeker analyseren door de antwoorden van de respondenten per vraag te categoriseren. Dit wordt weergegeven in een staafdiagram, zodat de frequentie van gegeven antwoorden inzichtelijk worden. Bij beide vragen zal er ook een toelichting zijn voor de gegeven argumenten. De onderzoeker heeft hiervoor gekozen doordat er vele verscheidene argumenten worden gegeven door de respondenten.

Zoals eerder beschreven geven de antwoorden van de respondenten weer in welke mate cultureel bewustzijn aanwezig is. Deze data is nodig voor het beantwoorden van de hoofdvraag. In de hoofdvraag wordt gesteld op welke manier de leerkracht de culturele bewustwording kan vergroten. Door de data van de nameting te verbinden met het ontworpen lespakket, kan de onderzoeker de deelvragen beantwoorden om zo tot een antwoord te komen op de hoofdvraag.

11. Conclusies, aanbevelingen en discussie

In dit hoofdstuk worden conclusies weergegeven van het onderzoek. De onderzoeker zal allereerst antwoord geven op de deelvragen. Door antwoord te geven op de verschillende deelvragen, kan de onderzoeker antwoord geven op de hoofdvraag. Hierbij wordt er een koppeling gemaakt tussen de theorie en de resultaten van de onderzoeksinstrumenten. Daarna zal de onderzoeker aangeven in welke mate de verwachtingen van de hypothese, zoals geformuleerd in de probleemstelling, zijn uitgekomen. Vervolgens schrijft de onderzoeker een aanbeveling voor de school, dat voortgekomen is op basis van de conclusies. Tot slot worden discussiepunten aangekaart en zullen er suggesties worden aangegeven met betrekking tot een vervolgonderzoek.

11.1. Conclusies

In deze paragraaf worden de deelvragen beantwoord. De onderzoeker zal deze deelvragen beantwoorden door te kijken naar de onderzoeksresultaten en dit te koppelen aan de theorie. Enkele deelvragen zullen gekoppeld worden aan elkaar, zodat het een beknopt overzicht wordt. Na het beantwoorden van de deelvragen zal de onderzoeker antwoord geven op de hoofdvraag:

Kan het cultureel bewustzijn door middel van pelgrimage, van leerlingen in groep 8 op basisschool X worden bevorderd?

11.1.1. Conclusies deelvragen

1. Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'culturele bewustwording'?

Deze vraag wordt uitgebreid beschreven in Paragraaf 7.1: Cultureel bewustzijn op pagina 12 tot en met 14. Doordat er twee begrippen worden samengevoegd zal de definitie van cultureel bewustzijn tot stand komen. Cultuur en bewustwording zijn begrippen met meerdere definities en synoniemen. De definitie is afhankelijk van de context waarin de begrippen gebruikt worden. De onderzoeker heeft op basis van het literatuuronderzoek een definitie vastgesteld dat gebruikt wordt tijdens het onderzoek:

Cultureel bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij men zich bewust is van het cultureel erfgoed in de eigen omgeving, welke uit vroegere tijd is doorgegeven, en hierbij wetende wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

Deelvragen met betrekking tot omgevingsonderwijs

2. Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'omgevingsonderwijs'?

5. Welke motieven zijn er voor omgevingsonderwijs?

6. Welke belemmeringen zijn er met betrekking tot omgevingsonderwijs?

Deze vragen worden uitgebreid beschreven in Paragraaf 7.2: Omgevingsonderwijs op pagina 14 tot en met 17.

Omgevingsonderwijs is een type onderwijs dat inspeelt op de omgeving van de leerlingen door middel van vakoverstijgende aspect. De wereld van het schoolvak wordt verbonden met de wereld buiten de school. De leefomgeving van de leerlingen staat hierbij centraal. De leefomgeving is de wereld van de leerlingen waarbij ze dagelijks verkeren. Dit bestaat uit enkele relevante knooppunten en verbindingen hiertussen. Doordat de leefomgeving van leerlingen verschillend kan zijn, moet de leerkracht grenzen te stellen aan de gemeenschappelijke leefomgeving.

Van Riessen en van Manen (Riessen & Manen, 2011) beschrijven tien motieven voor omgevingsonderwijs. Alle tien motieven voor omgevingsonderwijs staan direct in verband met het cultureel bewustzijn van de leerlingen.

Ze noemen daarnaast een motief dat in het kader van het onderzoek relevant is:

Omgevingsonderwijs is een goede manier om waardering voor en een band met de eigen omgeving op te bouwen. Mede door dit motief heeft de onderzoeker gebruik gemaakt van omgevingsonderwijs als basis voor het lespakket.

Daartegen worden door Declercq (z.d.) enkele belemmeringen beschreven met betrekking tot omgevingsonderwijs:

- De leerkrachten kennen de omgeving van de school niet volledig. Dit komt mede doordat de leerkrachten niet altijd in de schoolomgeving wonen. Dit heeft als gevolg dat de kennis van de leerkracht over de schoolomgeving beperkter is.
- De bronnen van instanties in de schoolomgeving worden niet goed gekend. Het kan zijn dat de leerkrachten hier niet van af weten en blijven deze kansen onbenut.
- De methodes van de school kunnen voor belemmeringen zorgen. Door het volgen van de handleidingen van de methodes kan het zijn dat de leerkracht de lesstof niet koppelt aan de omgeving.

9. Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op omgevingsonderwijs vormgegeven worden in het lespakket?

De theorie achter deze deelvraag is beschreven in Paragraaf 7.2. Omgevingsonderwijs *op pagina 14 tot en met 17*. De beantwoording van deze deelvraag wordt beschreven in Paragraaf 10.2. Data-analyse *op pagina 43 tot en met 45*. De werkwijze wordt hier beschreven en de data wordt geanalyseerd en verwerkt in Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket. Bij deze analyse is gebruik gemaakt van kijkkaders beschreven in Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket. Bij het ontwerpen van de lessen heeft de onderzoeker rekening gehouden met de kerndoelen omtrent omgevingsonderwijs. Hiernaast een overzicht van de lessen en routeactiviteiten en daarbij de koppeling met de kerndoelen.

In het schema is te zien dat bij meerdere lessen en routeactiviteiten in verband staan met de genoemde kerndoelen.

	Kerndoelen omgevingsonderwijs	Kerndoel 40	Kerndoel 44	Kerndoel 47
Lessen				
1. Pelgrimeren in het algemeen		x		x
2. Campus Stellae				
3. De Sint-Jacobsschelp en de steen				
4. We gaan vloggen!		x		x
5/6. Jacobijnerkerk			x	x
7. Leeuwarden als vestingstad				x
Routeactiviteiten				
1. Levensvragen				
2. Last van je schouders				
3. Prinsentuin		x		x
4. Jacobijnerkerk			x	x
5. Oldehove en Maria Louise			x	x
6. Stadhouders Hof				x
8. Campus Stellae				
9. De Waag en de Lange Pijp				x

3. Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'erfgoededucatie'?

4. Op welke manier kan omgevingsonderwijs verbonden worden aan erfgoededucatie?

Deze vragen worden uitgebreid beschreven in Paragraaf 7.3: Erfgoededucatie op pagina 17 tot en met 19.

Kievit (2014) schrijft dat erfgoededucatie is een onderdeel van het cultuuronderwijs. Erfgoededucatie vormt samen met kunsteducatie, media-educatie en literatuureducatie het gehele cultuuronderwijs. Thomése (2008) geeft daarbij een aanvulling dat cultuureducatie bestaat uit alle vormen van educatie waarbij kunst of cultuur als doel of als middel worden ingezet.

Erfgoededucatie staat in verband met cultureel erfgoed. Hierbij moet je denken aan de materiële- en immateriële sporen uit het verleden. Klein et al. (2011) geven ook inzicht in deze materiële- en immateriële sporen. Zij geven de volgende definitie van erfgoededucatie:

'Educatie gericht op de versterking van cultureel- en historisch besef aan de hand van materiële en immateriële sporen als primaire instructiebron.'

Erfgoededucatie en omgevingsonderwijs staan met elkaar in verband. Omgevingsonderwijs is het leren in, van en over de eigen leefomgeving. Het cultureel erfgoed maakt de lesstof tastbaar, visueel en hoorbaar. Net als bij omgevingsonderwijs speelt bij erfgoededucatie de leefomgeving van de leerlingen een grote rol. Het erfgoed brengt het verleden dichtbij en versterkt daarmee het historisch besef van de leerlingen. Thomése (2008) schrijft dat de kracht van erfgoededucatie in het omgevingsonderwijs ligt.

10. Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op erfgoededucatie vormgegeven worden in het lespakket?

De theorie achter deze deelvraag is beschreven in Paragraaf 7.3. Erfgoededucatie op pagina 17 tot en met 19. De beantwoording van deze deelvraag wordt beschreven in Paragraaf 10.2. Data-analyse op pagina 43 tot en met 45. De werkwijze wordt hier beschreven en de data wordt geanalyseerd en verwerkt in Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket. Bij deze analyse is gebruik gemaakt van kijkkaders beschreven in Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket.

Bij het ontwerpen van de lessen heeft de onderzoeker rekening gehouden met de kerndoelen omtrent erfgoededucatie. Hiernaast een overzicht van de lessen en routeactiviteiten en daarbij de koppeling met de kerndoelen. In het schema is te zien dat bij meerdere lessen en routeactiviteiten in verband staan met de genoemde kerndoelen.

	Kerndoelen erfgoededucatie	Kerndoel 51	Kerndoel 52	Kerndoel 53	Kerndoel 54	Kerndoel 55	Kerndoel 56
Lessen							
1. Pelgrimeren in het algemeen			x				
2. Campus Stellae		x	x				
3. De Sint-Jacobsschelp en de steen				x	x		
4. We gaan vloggen!				x	x		
5/6. Jacobijnerkerk	x	x	x	x	x	x	
7. Leeuwarden als vestingstad	x	x			x	x	
Routeactiviteiten							
1. Levensvragen				x	x		
2. Last van je schouders				x	x		
3. Prinsentuin	x	x	x	x	x	x	
4. Jacobijnerkerk	x	x	x	x	x	x	
5. Oldehove en Maria Louise	x	x	x	x	x	x	
6. Stadhouders Hof	x	x	x	x	x	x	
8. Campus Stellae	x	x	x	x	x	x	
9. De Waag en de Lange Pijp	x	x		x	x	x	

Deelvragen met betrekking tot vormgeving

7. In welke mate kan de Meervoudige Intelligentie van Gardner ondersteunend zijn voor het lespakket?

De theorie achter deze deelvraag is beschreven in Paragraaf 7.4.: Meervoudige Intelligentie op pagina 19 tot en met 21.

De Meervoudige Intelligentie is ontstaan door Gardner. Hij heeft in kaart gebracht dat mensen de kennis op verschillende manieren verwerken. Hij spreekt hier bij acht verschillende intelligenties. Deze intelligenties worden in verband gebracht met bijvoorbeeld cultuur. De kennisoverdracht kan hierdoor op verschillende manieren aangeboden worden zodat er meer betrokkenheid is.

Bij het ontwerpen van het lespakket heeft de onderzoeker rekening gehouden met de verschillende intelligenties. Hierbij was het doel om verschillende verwerkingsvormen toe te passen tijdens de lessen. De werkwijze van ontwerpen wordt hieronder beschreven.

De beantwoording van deze deelvraag wordt beschreven in Paragraaf 10.2. Data-analyse op pagina 43 tot en met 45. De werkwijze wordt hier beschreven en de data wordt geanalyseerd en verwerkt in Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket. Bij deze analyse is gebruik gemaakt van kijkkaders beschreven in Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket. Bij het ontwerpen van de lessen heeft de onderzoeker rekening gehouden met de meervoudige intelligentie beschreven volgens Gardner. Hiernaast een overzicht van de lessen en routeactiviteiten en daarbij de koppeling met de acht intelligenties.

In het schema is te zien dat bij meerdere lessen en routeactiviteiten in verband staan met de acht intelligenties.

	Meervoudige Intelligentie	Linguïstische intelligentie	Logisch-mathematische intelligentie	Visueel-ruimtelijke intelligentie	Muzikale intelligentie	Lichamelijk-kinetische intelligentie	Naturalistische intelligentie	Interpersoonlijke intelligentie	Intrapersoonlijke intelligentie
Lessen									
1. Pelgrimeren in het algemeen		x	x				x		
2. Campus Stellae				x					
3. De Sint-Jacobsschelp en de steen				x				x	
4. We gaan vloggen!				x	x	x		x	
5/6. Jacobijnerkerk		x		x		x		x	
7. Leeuwarden als vestingstad				x					
Routeactiviteiten									
1. Levensvragen				x				x	x
2. Last van je schouders				x				x	x
3. Prinsentuin		x	x	x		x			
4. Jacobijnerkerk		x	x	x		x			
5. Oldehove en Maria Louise		x	x	x		x			
6. Stadhouderslijk Hof		x	x	x		x			
8. Campus Stellae		x	x	x		x			
9. De Waag en de Lange Pijp		x	x	x		x			

8. In welke mate kunnen de leerstijlen van Kolb ondersteunend zijn voor het lespakket?

De theorie achter deze deelvraag is beschreven in Paragraaf 7.5: Leerstijlen van Kolb *op pagina 21 tot en met 22*.

Bij het ontwikkelen van lesmateriaal wordt ook gekeken naar de leerstijlen van Kolb. Kolb schrijft dat het leren een cyclisch proces is. Iedereen zal hierbij dezelfde fasen doorlopen, maar dit kan op andere momenten plaatsvinden en in andere volgorde. Kolb beschrijft hierbij vier basisbegrippen:

- Kennen – door ervaring
- Weten – wetenschappelijke kennis
- Introvert – kennis verwerven van binnenuit door concentratie en reflectie
- Extravert – kennis verwerven door te experimenteren en handelen.

Het cyclische leerproces bestaat uit: een concrete ervaring ondergaan, observeren en reflecteren, abstraheren en conceptualiseren en als laatste experimenteren. Dit cyclische leerproces wordt meestal vertaald naar een type leerling.

Bij het ontwerpen van het lespakket heeft de onderzoeker rekening gehouden met deze leerstijlen beschreven door Kolb. Hierbij was het doel om verschillende verwerkingsvormen toe te passen tijdens de lessen. De werkwijze van ontwerpen wordt hieronder beschreven.

De beantwoording van deze deelvraag wordt beschreven in Paragraaf 10.2. Data-analyse *op pagina 43 tot en met 45*. De werkwijze wordt hier beschreven en de data wordt geanalyseerd en verwerkt in Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket. Bij deze analyse is gebruik gemaakt van kijkkaders beschreven in Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket. Bij het ontwerpen van de lessen heeft de onderzoeker rekening gehouden met de meervoudige intelligentie beschreven volgens Gardner.

Hiernaast een overzicht van de lessen en routeactiviteiten en daarbij de koppeling met de acht intelligenties.

In het schema is te zien dat bij meerdere lessen en routeactiviteiten in verband staan met de acht intelligenties.

	Leerstijlen van Kolb	Divergente leerstijl	Assimilerende leerstijl	convergerende leerstijl	Accommoderende leerstijl
Lessen					
1. Pelgrimeren in het algemeen			x		
2. Campus Stellae			x		x
3. De Sint-Jacobsschelp en de steen		x	x		x
4. We gaan vloggen!		x		x	
5/6. Jacobijnerkerk			x	x	
7. Leeuwarden als vestingstad			x		
Routeactiviteiten					
1. Levensvragen		x			
2. Last van je schouders		x			
3. Prinsentuin			x	x	
4. Jacobijnerkerk			x	x	
5. Oldehove en Maria Louise			x	x	
6. Stadhouderlijk Hof			x	x	
8. Campus Stellae			x	x	
9. De Waag en de Lange Pijp			x	x	

11. Op welke manier kan pelgrimage bijdragen aan de culturele bewustwording van leerlingen?

Deze vraag heeft betrekking op de theorie beschreven in Paragraaf 7.7.: Pelgrimeren *op pagina 22 tot en met 25*. In deze paragraaf wordt het begrip ‘pelgrimeren’ vanuit verschillende invalshoeken beschreven. Om tot een antwoord te komen op deze deelvraag wordt gebruik gemaakt van deze theorie.

Het doel van het lespakket is om de culturele bewustwording te vergroten. Door gebruik te maken van pelgrimeren kan het onderzoek gekaderd worden tot het Jabikspaad. Het Jabikspaad is het beginstuk van de Santiago de Compostella, en loopt van Sint-Jacobiparochie tot Hasselt. Het Jabikspaad loopt ook door Leeuwarden. De onderzoeker maakt gebruik van deze route tijdens het ontwerpen van het lespakket. Tijdens de tocht hebben de respondenten allerlei routeactiviteiten gedaan. Vooraf heeft de onderzoeker onderzoek gedaan naar de bezienswaardigheden die tijdens de tocht voorbijkomen. Deze activiteiten zijn gekoppeld aan de kerndoelen en leerstijlen.

Pelgrimeren staat daarnaast ook in verband met LF2018. Er worden dit jaar meerdere projecten opgezet om het pelgrimeren in Fryslân in kaart te brengen onder het motto ‘iepen mienskip’. De internationale uitstraling van de Friese cultuur en erfgoed wordt hierbij in kaart gebracht. Op deze manier staat pelgrimeren in verband met de cultuur van Friesland.

De onderzoeker kan dus het pelgrimeren als leidraad gebruiken tijdens het inhoudelijk ontwerpen van het lespakket.

12. In welke mate zien we sporen van Leeuwarden als vestingstad terug?

Deze vraag heeft betrekking op de theorie beschreven in Paragraaf 7.8.: Leeuwarden als vestingstad *op pagina 26 tot en met 30*. In deze paragraaf wordt de geschiedenis van Leeuwarden beschreven.

Door gebruik te maken van pelgrimage kan de geschiedenis beknopter beschreven worden. De onderzoeker heeft door middel van het lopen van de route in Leeuwarden gekeken naar de bezienswaardigheden onderweg. Hier is literatuurstudie naar gedaan en zijn verscheidene bronnen voor gebruikt.

De sporen die we nu nog terugzien van Leeuwarden als vestingstad is terug te vinden in Paragraaf 7.8.: Leeuwarden als vestingstad. De inhoud is verwerkt in het lespakket bij de lessen en routeactiviteiten.

13. In welke mate zien we sporen van de Oranjes uit de geschiedenis terug in Leeuwarden?

Deze vraag heeft betrekking op de theorie beschreven in Paragraaf 7.9.: Oranjes in Leeuwarden *op pagina 31 en 32*. In deze paragraaf wordt een link beschreven van de Oranjes met Leeuwarden.

Door gebruik te maken van pelgrimage kan de geschiedenis beknopter beschreven worden. De onderzoeker heeft door middel van het lopen van de route in Leeuwarden gekeken naar de bezienswaardigheden onderweg. Hier is literatuurstudie naar gedaan en zijn verscheidene bronnen voor gebruikt.

De sporen die we nu nog terugzien van de Oranjes in Leeuwarden is terug te vinden in Paragraaf 7.9.: Oranjes in Leeuwarden. De inhoud is verwerkt in het lespakket bij de lessen en routeactiviteiten.

Deelvragen met betrekking tot ontwerp, het testen en aanpassingen.

14. Hoe wordt het lespakket vormgegeven met betrekking tot het praktijkprobleem?

Deze vraag heeft betrekking op het praktijkprobleem beschreven in Paragraaf 6.: Probleemanalyse op pagina 10 en 11.

Het lespakket is vormgegeven door de literatuurstudie tijdens het onderzoek. Hierbij zijn verschillende invalshoeken beschreven met betrekking tot de didactiek, de vormgeving en de inhoud. In de huidige lessituatie was er geen onderzoeksinstrument om het cultureel bewustzijn van de leerlingen te meten. Anderzijds was er ook geen lespakket aanwezig om met de cultuurhistorie van Leeuwarden bezig te gaan. Het onderzoek heeft geresulteerd dat er een onderzoeksinstrument is ontwikkeld en dat er een lespakket is ontwikkeld. Door het lespakket uit te voeren en naderhand het cultureel bewustzijn van de respondenten te meten wordt het praktijkprobleem inzichtelijk voor de betrokkenen.

Daarnaast wordt er beschreven dat de leerkrachten weinig kennis hebben van de schoolomgeving. De onderzoeker heeft aangetoond dat deze informatie te verkrijgen is, en heeft dit om kunnen zetten in een lespakket. Het lespakket is echter niet verbonden aan een methode, maar wel gebaseerd op theorie en kerndoelen. Hierdoor is het lespakket naast de methode te gebruiken.

Concluderend: de onderzoeker heeft van tevoren het praktijkprobleem beschreven, zoals te lezen in Paragraaf 6: Probleemanalyse, en daarna een literatuurstudie heeft gedaan om het lespakket te ontwerpen. Door middel van dit literatuuronderzoek kan de onderzoeker het lespakket verantwoorden en vragen beantwoorden met betrekking tot het voorgenoemde praktijkprobleem.

15. In welke mate voldoet het lespakket aan de ontwerpeisen?

Deze vraag heeft betrekking op de ontwerpeisen beschreven in Paragraaf 9.4.: Ontwerpeisen op pagina 38 en 39.

De onderzoeker heeft van tevoren ontwerpeisen opgesteld met betrekking tot het ontwerpen van het lespakket. Deze ontwerpeisen zijn beschreven in Tabel 1: Ontwerpeisen lespakket. Hieronder worden de ontwerpeisen beschreven met daarbij een toelichting op het lespakket. De onderzoeker kan op basis van deze vergelijking concluderen als het lespakket voldoet aan de ontwerpeisen.

Ontwerpeisen lespakket	Gebaseerd op basis van de volgende data	Evaluatie naderhand
Het lespakket is inhoudelijk gerelateerd aan de drie pijlers van het onderzoek: - Pelgrimeren - Leeuwarden als vestingstad - Oranjes in Leeuwarden	Deze eis is opgesteld op basis van de vormgeving van het onderzoek. De onderzoeker heeft een literatuuronderzoek gedaan naar deze drie pijlers.	Het lespakket voldoet aan de drie pijlers. Pelgrimeren is de leidraad geworden, en de inhoud van de lessen is gerelateerd aan Leeuwarden als vestingstad en de Oranjes in Leeuwarden.
De etappe door Leeuwarden van het Jabikspaad moet leidend zijn voor het onderzoek.	Deze eis is opgesteld op basis van de afbakening van het onderzoek. De route zal leidend zijn voor de vormgeving van het lespakket.	De route is leidend is bij het lopen van het Jabikspaad tijdens de laatste les. Er is wel degelijk afgeweken van de route door de Oldehove en de stamboom van Maria Louise te bezichtigen.

Het lespakket zal worden vormgegeven door omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.	Door Riessen en van Manen (2011): Er zijn tien motieven beschreven met betrekking tot omgevingsonderwijs, de voornaamste reden van omgevingsonderwijs is tijdens dit onderzoek: <i>Omgevingsonderwijs is een goede manier om waardering voor en een band met de eigen omgeving op te bouwen.</i> Thomesé (2008) geeft hierbij aan dat de kracht van erfgoededucatie in omgevingsonderwijs ligt. Hierbij ligt de nadruk op het leren in, van en over je eigen omgeving.	Het lespakket is gebaseerd op omgevingsonderwijs. Dit komt doordat het Jabikspaad deels door de leefomgeving van de leerlingen loopt. Daarnaast heeft cultureel erfgoed handvaten gegeven voor de inhoud. Het lespakket is gebaseerd op het leren in, van en over je eigen omgeving.
Het lespakket kan worden verantwoord door middel van de kerndoelen met betrekking op omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.	Het lespakket moet verantwoord kunnen worden aan de kerndoelen gericht op omgevingsonderwijs en erfgoededucatie beschreven op tute SLO (TULE.SLO).	In Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket is een schematisch overzicht te vinden van de koppeling tussen de lessen/routeactiviteiten en de kerndoelen.
De lessen van het lespakket moeten inspelen op de Meervoudige Intelligentie beschreven door Gardner.	Door Kievit (2014): Veel scholen bezig zijn met het vernieuwen van het onderwijs. De leerkrachten zijn zich bewust dat leerlingen zich ontwikkelen op verschillende manieren en dan ook leren op verschillende manieren. De leerkracht moet zoeken naar de manieren dat de leerlingen aanspreken en daarbij aansluiten op de stijl van leren.	In Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket is een schematisch overzicht te vinden van de koppeling tussen de lessen/routeactiviteiten en de meervoudige intelligenties.

De lessen van het lespakket moeten inspelen op de verschillende leerstijlen beschreven door Kolb.	Door Kievit (2014): Kievit schrijft in haar dossier dat scholen en instellingen niet alleen gebruik maken van de acht intelligenties van Gardner. Scholen en instellingen maken ook gebruik van de leerstijlen van Kolb bij het ontwikkelen van lesmateriaal en tentoonstellingen. Kolb schrijft dat leren een cyclisch proces is. Iedereen loopt hierbij door dezelfde fasen, maar bij iedereen kan dit op een ander moment gebeuren en in een andere volgorde.	In Tabel 3: Analyseschema op basis van de kijkkaders met betrekking tot het lespakket is een schematisch overzicht te vinden van de koppeling tussen de lessen/routeactiviteiten en de leerstijlen beschreven door Kolb.
Het lespakket is eenvoudig in gebruik voor leerkrachten van basisscholen in Leeuwarden.	Deze eis is opgesteld op basis van eigen inbreng. De leerkrachten moeten het lespakket gemakkelijk kunnen gebruiken. Aanvullende informatie is te vinden in het onderzoek, en wordt naar verwezen in het lespakket.	Naar inzicht van de onderzoeker is het lespakket gemakkelijk in gebruik. Dit zal verder getest moeten worden in de praktijk.
Het lespakket is gebaseerd op kennisoverdracht met betrekking tot het cultureel bewustzijn van leerlingen in Leeuwarden.	De eis is opgesteld op basis van het doel van het onderzoek. Door gebruik te maken van het lespakket zullen de leerkrachten culturele kennis overdragen.	Op basis van de nameting kan de onderzoeker concluderen dat er sprake is geweest van kennisoverdracht met betrekking tot cultureel bewustzijn.

11.1.2. Conclusie hoofdvraag

Aan het eind van het onderzoek kan er gezegd worden dat door middel van het lespakket de culturele bewustwording is verhoogd. Deze conclusie is gebaseerd op de vergelijking van de data van de nulmeting en nameting. Voorgaand aan het onderzoek hadden de respondenten geen kennis van de omgeving gebaseerd op de drie pijlers. De onderzoeker stelt dat er zonder kennis er geen sprake kan zijn van cultureel bewustzijn. Naderhand heeft de onderzoeker een nameting uitgevoerd en kan uit deze data concluderen dat de culturele bewustwording in zekere mate is verhoogd. De respondenten beschikken nu over kennis omtrent de drie pijlers van het onderzoek. Deze kennis kunnen de respondenten nu toelichten door argumenten te geven. Dit is terug te koppelen aan het theoretisch kader waarin de definitie wordt gegeven van cultureel bewustzijn:

Cultureel bewustzijn is een gemoedstoestand waarbij men zich bewust is van het cultureel erfgoed in de eigen omgeving, welke uit vroegere tijd is doorgegeven, en hierbij wetende wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

De respondenten zijn zich nu bewust van cultureel erfgoed en weten wat er wordt gezien, gehoord of gevoeld en daarover kunnen vertellen.

Tijdens het lespakket hebben de respondenten kennis vergaard en dit is op meerdere vlakken terug te koppelen met betrekking tot de definitie van cultureel bewustzijn:

- De respondenten hebben in de stad 'gezien', ze hebben dit in beeld gebracht door middel van opdrachten in de stad.
- De respondenten hebben tijdens de lessen 'gehoord'. Tijdens de lessen hebben de leerlingen meer gehoord over de geschiedenis. Daarnaast hebben de respondenten tijdens de pelgrimstocht meer gehoord over bezichtigingen en gebouwen in de stad.
- De respondenten hebben 'gevoeld' tijdens dit lespakket. Hierbij bedoelt de onderzoeker 'iets voelen voor de omgeving'. De respondenten hebben door middel van het lespakket een attitude ontwikkeld ten opzichte van het voelen van iets voor de omgeving.
- De respondenten hebben 'verteld' tijdens de laatste opdracht. De bovengenoemde drie aspecten komen hier naar voren en kunnen vertellen over deze gemoedstoestand.

De verhoging van het cultureel bewustzijn is gerelateerd aan het lespakket. De onderzoeker heeft een lespakket ontwikkeld en deze in uitvoering gebracht. De hoofdvraag bevat ook een aspect met betrekking tot de vormgeving van kennisoverdracht. De onderzoeker kan nu concluderen dat het een veelzijdig lespakket is geworden. Tijdens de lessen en routeactiviteiten komen verschillende verwerkingsvormen naar voren met betrekking tot: omgevingsonderwijs, erfgoededucatie, Meervoudige Intelligentie en de Leerstijlen volgens Kolb. Daarnaast kunnen de lessen verantwoord worden naar de kerndoelen omtrent omgevingsonderwijs en erfgoededucatie.

Door middel van het product kan de onderzoeker de culturele bewustwording van leerlingen verhogen.

11.2. Terugkoppeling hypothese

In de hypothese, beschreven in Paragraaf 8.4: Hypothese, stelt de onderzoeker dat er een onderzoek gedaan moet worden om tot een ontwerp te komen. Tijdens het literatuuronderzoek is gebleken dat er nog geen lesmateriaal beschikbaar is met betrekking tot het cultureel bewustzijn. De onderzoeker heeft daarom een lespakket ontworpen op basis van het literatuuronderzoek. Het literatuuronderzoek is hierbij ondersteunend geweest voor de vormgeving, inhoud en didactiek.

Daarnaast stelt de onderzoeker dat de leerlingen betrokken zijn door de invulling van het lespakket. Dit is gekoppeld aan omgevingsonderwijs en het gebruik van andere bronnen dan bij een methodeles. Tijdens de uitvoering van het lespakket heeft de onderzoeker geconcludeerd dat er in zekere mate betrokkenheid was. Ze respondenten vonden het inhoudelijk interessant, en de verschillende verwerkingsopdrachten werden gewaardeerd. De verwerkingsopdrachten waren niet alleen een papieren representatie, maar de werkelijkheid haarzelf.

Als laatste stelt de onderzoeker dat de respondenten er op uit moeten gaan. Dit heeft de onderzoeker vormgegeven door middel van pelgrimeren in de stad. De respondenten hebben hierbij tijdens de tocht verschillende routeactiviteiten gedaan en dit verwerkt in een vlog. Deze tocht werd door de respondenten gewaardeerd. Tijdens de lessen hebben ze meer geleerd over het ontstaan, en tijdens de tocht hebben ze dit kunnen ervaren door er langs te lopen en hier over te vloggen. De onderzoeker had verwacht dat de culturele bewustwording door middel van omgevingsonderwijs verhoogd zou worden. Aan deze verwachting wordt voldaan doordat het cultureel bewustzijn van de respondenten is verhoogd, dat uit de nameting is te concluderen.

11.3. Reikwijdte

Het onderzoek is qua inhoud niet erg uitgebreid. De onderzoeker heeft gezien de tijd voor het onderzoek er voor moeten kiezen om drie pijlers te behandelen. De onderzoeker heeft hierbij een selectie gemaakt van de inhoud dat relevant kan zijn voor de inhoud van het lespakket. Leeuwarden kent echter een rijke geschiedenis en vele bezienswaardigheden, ook langs het Jabikspaad. Als er meer tijd was geweest had de onderzoeker verder onderzoek kunnen doen naar overige bezichtigingen langs het Jabikspaad met betrekking op andere pijlers. Op deze manier zouden er ook andere verwerkingsvormen toegepast kunnen worden qua didactiek en vormgeving.

De lezer moet er rekening mee houden dat het onderzoek gebaseerd is op de leefomgeving van de leerlingen in Leeuwarden. Het betreft hier op één specifieke school, waardoor de leefomgeving van deze leerlingen specifiek gericht is op de binnenstad van Leeuwarden. Hierdoor zijn de conclusies die voortvloeit uit het onderzoek in minder mate valide voor andere omgevingen.

11.4. Aanbevelingen

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat omgevingsonderwijs en erfgoededucatie relevante aspecten zijn voor het verhogen van het cultureel bewustzijn. Dit is vormgegeven in een lespakket op basis van het literatuuronderzoek. Bij het literatuuronderzoek zijn motieven beschreven met betrekking tot omgevingsonderwijs, dat leidend is voor het ontwerpen van een lespakket.

Het advies van de onderzoeker aan Basisschool X is het uitvoeren van het lespakket op beide locaties in groep acht. Door het uitvoeren van het lespakket kunnen de leerkrachten evalueren op de vormgeving en inhoud van het lespakket. Op basis van deze evaluaties kan het lespakket bijgeschaafd worden waar nodig is. De leerkracht hoeft hiervoor geen onderzoek te doen in de omgeving. De informatie kan de leerkracht terugvinden in het literatuuronderzoek.

Door het lespakket herhaaldelijk uit te voeren zal het cultureel bewustzijn van de leerlingen verhoogd worden. Door de verhoging van het cultureel bewustzijn kan het praktijkprobleem opgelost worden.

11.5. Discussiepunten

Het onderzoek laat zien dat het lespakket met betrekking tot omgevingsonderwijs en erfgoededucatie een positieve invloed heeft op het cultureel bewustzijn van leerlingen in Leeuwarden. Dit is voortgekomen uit het literatuuronderzoek en de uitvoering van het lespakket en dit naderhand te evalueren. Deze evaluatie is gebaseerd op de mate van het cultureel bewustzijn. Zoals eerder is beschreven is het onderzoek uitgevoerd op één school in één groep. Dit is van invloed op de validiteit van het onderzoek. De onderzoeker heeft geen resultaten kunnen vergelijken. In deze klas is het cultureel bewustzijn in zekere mate verhoogd. Daarnaast heeft de onderzoeker een nameting gedaan door de respondenten twee vragen te laten beantwoorden. Gezien de omvang van het lespakket is het een relatief klein onderzoeksinstrument. Het gaat hier ook om een momentopnamen. De nameting is in een klassikale situatie uitgevoerd, en schetst de onderzoeker een situatie tijdens de vraagstelling. De onderzoeker kan ook met de respondenten op pad om deze data te verkrijgen. De respondenten zijn dan niet bezig met een papieren representatie maar met de werkelijkheid haarzelf.

11.6. Vervolgonderzoek

Dit onderzoek is een goede basis voor onderzoeken naar de verhoging van cultureel bewustzijn. Het onderzoek is echter gericht op groep acht. In een vervolgonderzoek kan het lespakket uitgebreid worden naar andere groepen. Voorwaarde hiervoor is wel dat het groepen in de bovenbouw zijn. Dit betreft in eerste instantie voor Basisschool X.

Tijdens het onderzoek heeft de onderzoeker zich gericht op omgevingsonderwijs en erfgoededucatie in de vormgeving en qua inhoud op Meervoudige Intelligentie en de leerstijlen van Kolb. Ondanks de resultaten van het onderzoek kan in het vervolgonderzoek de focus liggen op een andere didactiek en vormgeving. Eenzelfde onderzoeksvraag dient gevraagd te worden, maar dan met een andere invulling.

Daarnaast kan in het vervolgonderzoek het accent liggen op een andere leefomgeving. Elke schoolomgeving heeft aanknopingspunten om aan erfgoededucatie en omgevingsonderwijs te doen. Het betreft hier dan niet alleen in Leeuwarden maar ook in andere steden.

11.7. Mening onderzoeker

De onderzoeker is van mening dat er meer aandacht moet komen voor culturele bewustwording. Hiervoor was er geen concrete definitie te vinden van cultureel bewustzijn. Terwijl dit wel in verband staat met erfgoededucatie en omgevingsonderwijs. Omgevingsonderwijs wordt wel toegepast in het huidige onderwijs, maar gaat niet altijd in combinatie met erfgoededucatie. Uit dit onderzoek is gebleken dat het goed samen gaat, en op deze manier kan bijdragen aan het culturele bewustzijn van leerlingen. Zoals in de definitie naar voren komt wordt cultureel erfgoed doorgegeven uit vroegere tijd. De leerlingen zullen dit erfgoed ook door moeten geven aan de volgende generatie. Als zij het cultureel erfgoed niet kunnen waarderen, zal dit komen te vervallen. Iets waarvan de onderzoeker vindt dat het zonde zou zijn. De onderzoeker concludeert dat het lespakket inspeelt op verschillende leerstijlen en vormgeving.

Door het voortzetten van het onderzoek is de onderzoeker van mening dat het lespakket uitgebreid kan worden naar andere groepen en andere locaties. Het vergt enig onderzoek, maar zal uiteindelijk bijdragen aan de verhoging van het cultureel bewustzijn van de leerlingen. Zij moeten het cultureel erfgoed bewaren en doorgeven aan de nieuwe generatie.

12. Nawoord

In het laatste hoofdstuk zal ik een beschrijving geven van het proces. Wat kan ik volgende keer beter doen? Wat heb ik tijdens dit onderzoek geleerd en hoe verliep het onderzoek en de samenwerking?

Wat ging goed en wat kan beter?

Het bedenken van het onderwerp was voor mij een uitdaging. Vanuit de stageschool was er geen onderzoeksvraag en mocht ik met een eigen voorstel komen. Ik wilde een actueel onderwerp nemen. Ik was tijdens mijn keuzeminor in aanraking gekomen met het pelgrimeren. Dit wilde ik graag gebruiken tijdens mijn onderzoek. De start van het onderzoek was dan ook zeer prettig. Tot de eerste deadline voor het onderzoeksplan ging het goed. Ik was gemotiveerd aan het werk en vooral gericht op zelfstudie. Achteraf gezien had ik mijn begeleider vanuit de stageschool meer moeten betrekken in het onderzoek. Dit kwam mede doordat ik zelf een onderwerp heb voorgesteld. Doordat het een onderwerp is dat niet veel wordt toegepast in de school, vond ik het lastig om een probleemanalyse te schrijven. Want wat is het probleem eigenlijk als het niet zichtbaar is?

Bij het oppakken van mijn onderzoek na mijn 'pauze' ben ik verder weer gemotiveerd aan de slag gegaan. Ik heb in deze tijd veel contact gehad met de onderzoeksgroep. Ook het team van de school heb ik resultaten laten zien.

Wat kan ik volgende keer beter doen?

Ik weet nu hoe ik een onderzoek moet uitvoeren en in welke volgorde ik dit kan doen. In het vervolg zal ik de school meer moeten betrekken tijdens het proces van het onderzoek. Dit is hierboven ook beschreven. Tijdens vergaderingen kan ik het team op de hoogte stellen van de vorderingen en kan ik misschien hulp inschakelen waar nodig.

Daarnaast zal ik ook vaker contact moeten zoeken met mijn begeleider. Ik heb veelal communiceert via de mail. In dit geval kon het ook vaak niet anders, maar in een volgend onderzoek zal ik vaker gesprekken voeren met de begeleiders.

Wat heb ik er van geleerd?

- Hoe een scriptieonderzoek er uit ziet.
- Het doorlopen van een onderzoeksproces.
- Het ontwerpen van lesmateriaal op basis van literatuurstudie.
- Op welke manieren ik onderzoeksinstrumenten kan inzetten.
- De leerstijlen van Kolb verwerken in het lespakket.
- Op welke manier ik een lespakket kan vormgeven.
- Over de geschiedenis van Leeuwarden met betrekking tot Leeuwarden als vestingstad.
- Over de geschiedenis van de Oranjes in Leeuwarden.
- Eigen culturele bewustwording vergroot.

Hoe was de samenwerking?

Zoals eerder beschreven was ik tijdens het onderzoek vooral bezig met zelfstudie. Ik heb uiteraard meerdere malen contactmomenten gehad, en dit verliep ook erg goed. Door de goede begeleiding tijdens deze gesprekken kon ik verder komen in het onderzoek.

Ook van medestudenten heb ik veel hulp gehad. De onderzoeksgroep was vooral bezig met eigen onderzoek. Door elkaars werk kritisch te beoordelen kwamen we steeds verder in het onderzoek. Zij zien wat jij op een gegeven moment niet meer ziet.

13. Literatuurlijst

- Aquo-lex - het waterwoordenboek: cultureel erfgoed.* (2012, februari 20). Opgeroepen op december 18, 2017, van Encyclo - Nederlandse encyclopedie: www.encyclo.nl/lokaal/10880&page=2
- Aquo-lex - het waterwoordenboek: cultuurhistorie.* (2012, februari 20). Opgeroepen op december 18, 2017, van Encyclo - Nederlandse encyclopedie: <http://www.encyclo.nl/lokaal/10880&page=2>
- Beemsterbroek, T. (2010, september 15). Wanneer heeft een stad eigenlijk stadsrechten? *NRC*.
- Beijnum, M. v. (2002, november 22). *Grafkelder Leeuwarden*. Opgehaald van Digibron kenniscentrum gereformeerde gezindte: <https://www.digibron.nl/search/detail/012dcd55bdb4a6e6d23d9514/grafkelder-leeuwarden>
- Bewustzijn.* (2017, december 8). Opgehaald van Dikke van Dale: <http://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/bewustzijn#.WjgAlkxFy3A>
- Brouwer, A. (2015). *Praktisch pelgrimeren naar Santiago de Compostela*. Utrecht: Nederlands Genootschap van Sint Jacob.
- Cox, J. (2012). *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*. Oisterwijk.
- Cultuur.* (2017, december 18). Opgehaald van Dikke van Dale: <http://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/cultuur#.WjgCgExFxUI>
- Damasio, A. (2010). *Self comes to mind - constructing the conscious brain*. New York: Patheon Books.
- Davis, J., & Gardner, H. (1999/1994). Open windows, open doors. In E. Hooper-Greenhill, *The Educational Role of the Museum: Second Edition* (2 ed., pp. 99-104). London & New York: Routledge.
- De Oldehove in het kort.* (z.d.). Opgeroepen op mei 22, 2018, van Oldehove, de trots van Leeuwarden: <https://www.oldehove.eu/de-oldehove-het-kort>
- Declercq, E. (z.d.). *Belemmeringen voor omgevingsonderwijs*. Opgehaald van omgevingsonderwijs: <http://www.omgevingsonderwijs.be/>
- Donk, C. v., & Lanen, B. v. (2012). *Praktijkonderzoek in de school* (tweede herziene druk ed.). Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Eeckhaut, M. v. (2013). *Kunst theorie en praktijk erfgoededucatie*. Leuven: Uitgeverij Acco.
- Gardner, H. (1993/1983). *Frames of Mind. The Theory of Multiple Intelligences* (2 ed.). London: FontanaPress.
- Gardner, H. (2006/1993). *Multiple Intelligences. New Horizons (Completely Revised and Updated)*. New York: Basic Books.
- Greven, J., & Letschert, J. (2006, April). *Inleiding kerndoelenboekje*. Opgehaald van TULE slo: <http://tule.slo.nl/Inleiding/kerndoelenboekje.pdf>
- Groenveld, S., Huizinga, J., Kuiper, & Y.B. (2003). *Nassau uit de schaduw van Oranje*. Franeker: Uitgeverij van Wijnen.
- Groot, P. d. (2014). *Het Leeuwarden boek*. Zwolle: Wbooks.

- Haan, J. d. (2016). Inwendig geven ze meer, dan ze uitwendig beloven. In H. Oly, & G. d. Vries, *Leeuwarden in de Gouden Eeuw* (pp. 235-266). Hilversum: Verloren.
- Hagenaar, P. (2014, April). Erfgoededucatie in het primair onderwijs, een verkenning. (P. Hagenaar, Red.) Utrecht, Utrecht, Nederland: Landelijk Instituut Cultuureducatie en Amateurkunst. Opgehaald van www.lkca.nl/~media/downloads/eg_2014_erfgoededucatie_po_verkenning.pdf.
- HCL, C. (Regisseur). (2015). *Geschiedenis van Leeuwarden* [Film].
- Heijde, H. v., Kampman, L., & Bruin, K. (2016). *Culturele diversiteit in de klas* (zesde ed.). Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Heunks, J. (2014). *Leant IT - Theorie en praktijk van Lean in een IT - omgeving*. Zaltbommel: Van Haren.
- Historisch Centrum Leeuwarden. (2017). *De geschiedenis van Leeuwarden in een vogelvlucht*. Opgehaald van Historisch Centrum Leeuwarden: <https://historischcentrumleeuwarden.nl/stad/stadsgeschiedenis>
- Hofstede, G., Hofstede, G., & Minkov, M. (2010). *Cultures an Organizations - Software of the mind*. US: Mc Graw Hill.
- Jong, H. d. (2017). *Santiago aan het wad - wat is er allemaal*. Opgehaald van Santiago aan het wad: <http://www.santiagoaanhetwad.nl/Home>
- Kessel, L. v. (1990). Kolbs typologie van leerstijlen. Een hulpmiddel voor begeleiding van het leren van supervisanten. *Supervisie in Opleiding en Beroep*, 7(2), 26-44.
- Kievit, K. (2014). *Dossier ICC deel 2 - cultuur en educatie, kunst, erfgoed en media*. Utrecht: LKCA.
- Klein, S., Grever, M., & Boxtel, C. v. (2011, Oktober). Zie, denk, voel, spreek, hoor en verwonder. Afstand en nabijheid bij geschiedenisonderwijs en erfgoededucatie in Nederland. *Tijdschrift voor geschiedenis*, 124, 395.
- Basisschool X. (2016-2017). *Schoolgids*. Leeuwarden, Friesland, Nederland.
- Kroeber, A., & Kluckhohn, C. (1954). *Culture: A critical review of concepts and definitions*. New York: Random House.
- Kuiper, Y. (2016). Rijkdom, buitenleven en elitevorming in het Leeuwarden van de 'late' Gouden Eeuw - een terreinverkenning. In H. Oly, & G. d. Vries, *Leeuwarden in de Gouden Eeuw* (pp. 133-179). Hilversum: Verloren.
- Leeuwarden Fryslân 2018. (2018). *Het verhaal*. Opgehaald van Leeuwarden Fryslân 2018: <https://www.friesland.nl/nl/culturele-hoofdstad/over/het-verhaal>
- Meer, J. v. (z.d.). Historisch Leeuwarden in 4 portretten (1): Marijke Meu. Leeuwarden, Friesland, Nederland.
- Meer, W. d., & Rombout, T. (2005). *Intervisie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Migchelbrink, F. (2008). *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Amsterdam: SWP.
- Mooi Leeuwarden. (z.d.). *Het Stadhouderslijk Hof*. Opgehaald van Leeuwarden: <https://www.mooileeuwarden.nl/te-zien/het-stadhouderslijk-hof>

- Nederlands Genootschap van Sint Jacob regio Friesland. (2012, Juli). Het Jabikspaad: Wandel- en fietsroute van Sint-Jacobiparochie naar Hasselt. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Oly, H., & Laan, L. v. (2013). *Stadswandeling Leeuwarden - Sporen van de Gouden Eeuw*. Leeuwarden: Historisch Centrum Leeuwarden.
- Omrop Fryslân. (2015, juni 13). Muurschildering Maria Louise trekt veel aandacht. *Omrop Fryslân*.
- Onbekend. (2015, september 15). *Prinsentuin Leeuwarden, een mooi stukje geschiedenis*. Opgehaald van Reizen en Recreatie : <https://reizen-en-recreatie.infonu.nl/binnenland/162235-prinsentuin-leeuwarden-een-mooi-stukje-geschiedenis.html>
- Poel, K. v. (z.d.). *Waarom pelgrimeren?* Opgehaald van Trek11: <https://www.trek11.nl/wandelen/meerdaags/pelgrimstochten/waarom-pelgrimeren/>
- Regouin, W., & Siegers, W. (2005). *Supervisie in Opleiding en Beroep, verzameling tijdschriftenartikelen uit de periode 1983-2002*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Riessen, v. M., & Manen, v. I. (2011). *Omgevingsonderwijs - van project naar praktijk*. Assen: Van Gorcum.
- Sanders, L. (2011, juli 6). Leeuwarden: bakermat Nederlands koningshuis. *Geschiedenisbeleven*.
- Stenvert, R., Kolman, C., Broekhoven, S., Ginkel-Meester, S. v., & Kuiper, Y. (2000). *Monumenten in Nederland- Fryslân, Friesland*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Stichting Santiago aan het Wad. (2016). *Santiago aan het Wad camino der lage landen - projectplan 2016-2018*. Leeuwarden: Stichting Santiago aan het Wad.
- Thomé, M. (2008). *Erfgoedonderwijs op de basisschool*. Assen: van Gorcum.
- TULE.SLO. (sd). *Kerndoelen - Oriëntatie op jezelf en de wereld*. Opgeroepen op december 23, 2017, van TULE inhoud en activiteiten: <http://tule.slo.nl/OrientatieOpJezelfEnWereld/F-KDOrientatieJezelfEnWereld.html>
- Vereniging Nederlandse Vestingsteden. (z.d.). *Bezoek de Nederlandse Vestingstedendagen*. Opgehaald van vestingsteden: www.vestingsteden.nl/upload/2017%20Brochure%20ALGEMEEN.pdf
- Vereniging Nederlandse Vestingsteden. (z.d.). *Vestingsteden geboren*. Opgehaald van Vestingsteden: <http://vestingsteden.nl/index.php?taalID=1&menuID=2&subitem=TRUE&hoofditem=FALSE>
- Wasser, B. (2010). *Pelgrimstochten Langs wegen en door tijden*. Boom: Amsterdam.
- Wielinga, P. (2003, januari). Meervoudige intelligentie, slim! Een andere manier van leren. *OBn*, pp. 6-9.

Afbeelding 1: Logo Basisschool X	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Afbeelding 2: Logo NHL Stenden Hogeschool	0
Afbeelding 3: De verdedigingswerken en waterwegen van J. Harrewijn.....	26
Afbeelding 4: Screenshot HCL ontstaan Leeuwarden	26
Afbeelding 5: Kaart Leeuwarden uit 1603.....	27
Afbeelding 6: Gemeenschappelijke leefomgeving.....	59

14. Bijlagen

Bijlage 1: Logboek onderzoek + leerproces

Logboek

Week	Datum	Uren	Wie	Wat
46	16-11-2017	1,5	Onderzoeksgroep	Inleidend college betreft schoolminor
47	23-11-2017	1	Ivo Rinia	Brainstormen over onderwerp schoolminor
48	27-11-2017	0,25	Ivo Rinia P. Peterson	Voorleggen onderwerp omtrent schoolminor
	30-11-2017	0,25	Team basisschool X. Ivo Rinia	Voorleggen onderwerp omtrent schoolminor
	1-12-2017	1	Ivo Rinia	Brainstormen over vormgeving onderwerp
49	5-12-2017	1	Ivo Rinia	Jabikspaad in Leeuwarden fietsen voor inspiratie
		1	Ivo Rinia	Noteren van inspiratie
	6-12-2017	0,5	Ivo Rinia J. Kuipers	Brainstormen met begeleidster over vormgeving met betrekking tot onderzoek
		2	Ivo Rinia	Literatuur verkennen omtrent culturele bewustwording
	7-12-2017	0,5	Ivo Rinia J. Kuipers	Formulering onderzoeksvraag
		1	Ivo Rinia	Literatuur verkennen omtrent culturele bewustwording
	8-12-2017	4	Ivo Rinia	Omschrijven cultureel bewustzijn
50	11-12-2017	4	Ivo Rinia	Literatuuronderzoek cultuur
	14-12-2017	4	Ivo Rinia	Literatuuronderzoek bewustzijn
51	18-12-2017	1	Ivo Rinia	Definitie rond van culturele bewustwording → Theoretisch Kader (TK) culturele bewustwording klaar.
	19-12-2017	1	Ivo Rinia	Brainstormen over TK pelgrimeren
	20-12-2017	1	Ivo Rinia J. Kuipers	Drie pijlers beschreven voor het onderzoek.
		1	Ivo Rinia	Formulering deelvragen
	21-12-2017	3	Ivo Rinia	Trechteren drie pijlers en deelaspecten beschrijven.
	22-12-2017	10	Ivo Rinia	Literatuuronderzoek omgevingsonderwijs
52	25-12-2017	10	Ivo Rinia	Literatuuronderzoek erfgoededucatie
	27-12-2017	15	Ivo Rinia	Literatuuronderzoek leerstijlen volgens Kolb en Meervoudige Intelligentie beschreven door Gardner.
	29-12-2017	2	Ivo Rinia	Literatuurverwerking pelgrimeren
1	1-1-2018	7	Ivo Rinia	Literatuurverwerking Leeuwarden als vestingstad
	2-1-2018	10	Ivo Rinia	Literatuurverwerking Leeuwarden als vestingstad
	4-1-2018	8	Ivo Rinia	Literatuurverkenning Oranjes in Leeuwarden
	5-1-2018	4	Ivo Rinia	Literatuurverwerking Oranjes in Leeuwarden

	6-1-2018	8	Ivo Rinia	Beschrijven probleemanalyse en probleemstelling
	7-1-2018	8	Ivo Rinia	Onderzoeksaanpak
2	8-1-2018	1,5	Ivo Rinia	Inleiding
	9-1-2018	-	Ivo Rinia	1 ^e inlevermoment onderzoeksplan
3	18-1-2018	0,5	Ivo Rinia J. Kuipers	Feedback van J. Kuipers op TK
4	25-1-2018	2	Ivo Rinia	Aanpassingen TK
5	29-1-2018	2	Ivo Rinia	Aanpassingen TK
	31-1-2018	2	Ivo Rinia	Herschrijving onderzoeksplan
7	14-2-2018	0,5	Ivo Rinia J. Kuipers	Brainstorm over hoe nu verder met het onderzoek
11	14-3-2018	2	Ivo Rinia	Onderzoeksplan kritisch nalezen
13	26-3-2018	0,5	Ivo Rinia J. Kuipers	Voortgangsgesprek over onderzoek oppakken
		10	Ivo Rinia	Herschrijven onderzoeksaanpak
16	18-4-2018	2	Ivo Rinia	Onderzoeksplan inlezen
	19-4-2018	1	Ivo Rinia	Opstellen nulmeting
17	24-4-2018	2	Ivo Rinia	Uitvoering nulmeting
	25-4-2018	2	Ivo Rinia	Uitvoering nulmeting
	26-4-2018	1	Ivo Rinia	Verwerking data van nulmeting
20	15-5-2018	1	Ivo Rinia	Verantwoording nulmeting
	17-5-2018	1	Ivo Rinia	Opmaak vormgeving scriptie
		1,5	Ivo Rinia	Opzet lessenserie
	18-5-2018	-	Ivo Rinia	Inleveren herziend onderzoeksplan
		0,25	Ivo Rinia J. Kuipers	Voortgangsgesprek
		1	Ivo Rinia J. Uitterdijk	Voorleggen van lessenserie opzet
	20-5-2018	12	Ivo Rinia	Drie lessen ontworpen met betrekking tot lessenserie
21	23-5-2018	12	Ivo Rinia	Drie routeactiviteiten ontworpen met betrekking tot lessenserie
	24-5-2018	4	Ivo Rinia	Eén les ontworpen met betrekking tot lessenserie
		2	Ivo Rinia	Uitvoering twee lessen.
	25-5-2018	1	Ivo Rinia	Uitvoering één les
		8	Ivo Rinia	Twee lessen ontworpen met betrekking tot lessenserie
	27-5-2018	4	Ivo Rinia	Eén les ontworpen met betrekking tot lessenserie
22	29-5-2018	12	Ivo Rinia	Drie routeactiviteiten ontworpen met betrekking tot lessenserie
	30-5-2018	8	Ivo Rinia	Twee routeactiviteiten ontworpen met betrekking tot lessenserie
		1	Ivo Rinia	Uitvoering één les
	31-5-2018	1	Ivo Rinia	Uitvoering één les
	1-6-2018	1	Ivo Rinia	Uitvoering één les
23	4-6-2018	1	Ivo Rinia	Uitvoering één les
		2	Ivo Rinia	Uitleg map gemaakt voor begeleiding

	5-6-2018	5	Ivo Rinia	Pelgrimstocht lopen met klas
		1	Ivo Rinia	Selectie materiaal voor vlogs
	6-6-2018	4	Ivo Rinia	Selectie materiaal voor aftermovie
	7-6-2018	0,25	Ivo Rinia J.Kuipers	Voortgangsgesprek onderzoek
	8-6-2018	10	Ivo Rinia	Aftermovie monteren
	9-5-2018	2	Ivo Rinia	Ontwerpen voorpagina onderzoek
		12	Ivo Rinia	Lessen en onderzoeksactiviteiten bundelen tot lespakket inclusief opmaak
24	11-5-2018	2	Ivo Rinia	Onderzoeksinstrument nameting aanpassen
	12-5-2018	1	Ivo Rinia	Uitvoering nameting
	13-5-2018	0,25	Ivo Rinia	Verzamelen data nulmeting
	14-5-2018	5	Ivo Rinia	Analyseren nameting
	11-5-2018 tot 15-5-2018	4x 1	Ivo Rinia Leerlingen	Per groep één uur in elkaar zetten vlogs
	16-5-2018	12	Ivo Rinia	Hoofdstuk resultaten beschrijven
	17-5-2018	12	Ivo Rinia	Deelvragen beantwoorden
25	18-6-2018	10	Ivo Rinia	Conclusies, aanbevelingen en discussie beschreven
		6	Ivo Rinia	Voorwoord, nawoord en samenvatting beschreven
	19-6-2018	-	Ivo Rinia	Onderzoeksrapport inleveren.

Leerproces

Bij het onderzoek heb ik gebruik gemaakt van een ontwerpend onderzoek. Dit had ik al eerder gedaan, maar het was mij niet meer helemaal duidelijk hoe dit precies in elkaar zat. Ik heb literatuur er bij gepakt om dit voor mijzelf inzichtelijk te maken. Ik heb eerst een onderwerp gekozen en op basis daarvan heb ik er literatuur bij gezocht. Door het brede onderwerp bleef ik maar zoeken naar meer literatuur en kwam ik steeds weer nieuwe bronnen tegen.

Door het gesprek met mijn scriptiebegeleider kon ik het onderzoek inkaderen, zodat het voor mijzelf ook duidelijk werd. Ik had hier beter eerder hulp in kunnen schakelen. Door gebruik te maken van trechters heb ik voor mijzelf inzichtelijk kunnen maken welke deelaspecten ik wilde gebruiken tijdens het onderzoek. Het theoretisch kader was beschreven.

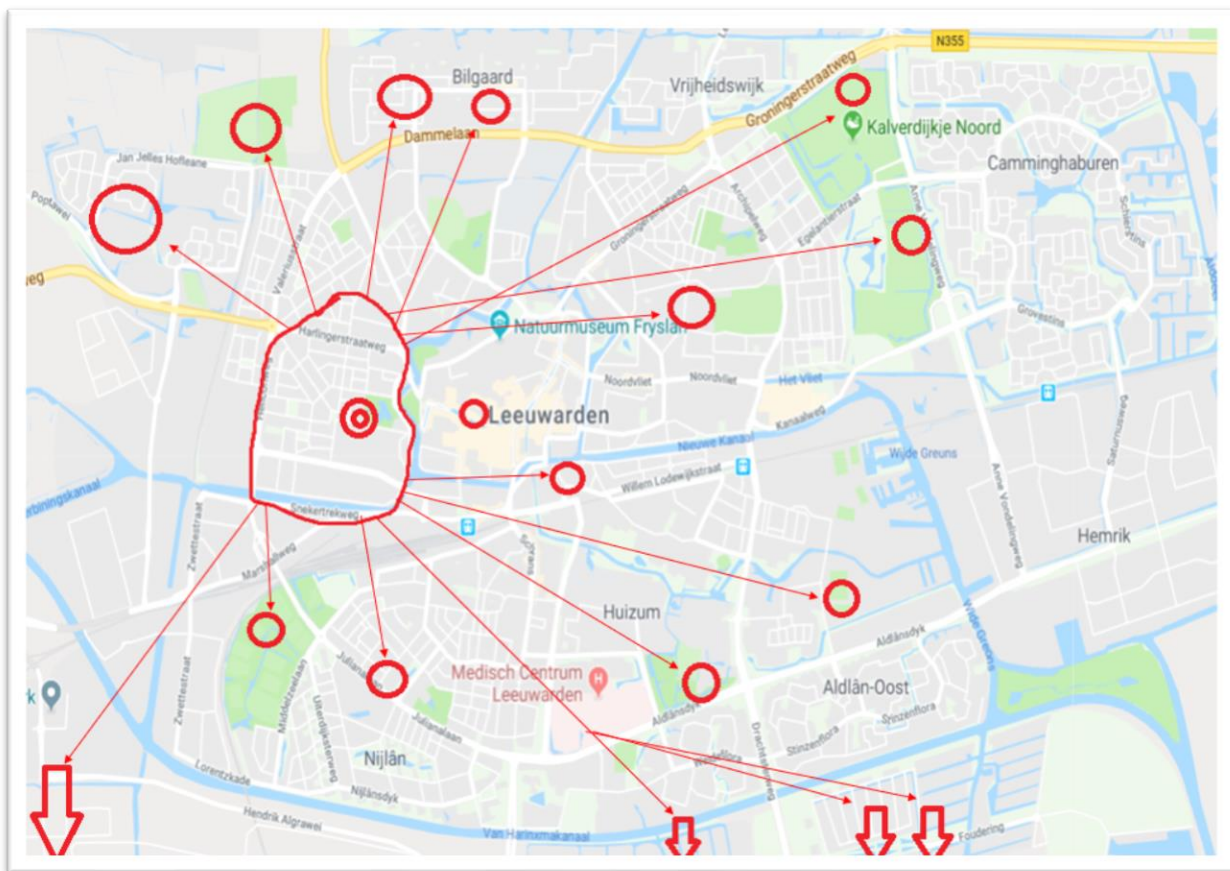
In het verdere verloop van het onderzoek waren vrij veel dingen duidelijk. Terwijl ik het theoretisch kader al klaar had, bleef ik steeds maar weer zoeken naar meerdere bronnen. Dan kon ik weer uren boeken lezen en dit achteraf niet gebruiken. Het is natuurlijk mooi dat ik steeds meer wist van de geschiedenis, maar dit had niet te maken met de drie pijlers. In gesprek met J. Kuipers heb ik aangegeven dat ik niet verder de literatuur in zou duiken.

Het ontwerpen van het onderzoeksinstrument vond ik lastig. Ik had bij eerdere onderzoeken veelal gebruik gemaakt van enquêtes, en dacht dat dit ook nu het beste zou zijn. Ik heb een enquête ontworpen om de kennis te meten van de leerlingen met betrekking tot de pijlers. Dit is natuurlijk van belang om tot culturele bewustwording te komen, maar dit onderzoeksinstrument was niet relevant. Ik moest mij meer richten op de definitie van cultureel bewustzijn. Samen met Joanneke heb ik kunnen brainstormen om tot andere inzichten te komen.

Het uitvoeren van het lespakket vond ik in het begin vrij lastig. Ik ken de groep wel, maar ken de groep ook niet. Ik heb een tijd niet voor de klas gestaan, en nu moest ik ineens 7 lessen geven in twee weken. Dit vond ik wel weer even wennen. Een groot voordeel van mezelf was dat ik de lessen zelf ontworpen heb en had ik verder niet veel voorbereiding nodig.

Al met al heb ik zelf veel geleerd. Niet alleen op het gebied van het onderzoek, maar ook over Leeuwarden. Ik kan nu zelf wel stellen dat ik ook cultureel bewust ben.

Bijlage 2: Gemeenschappelijke leefomgeving

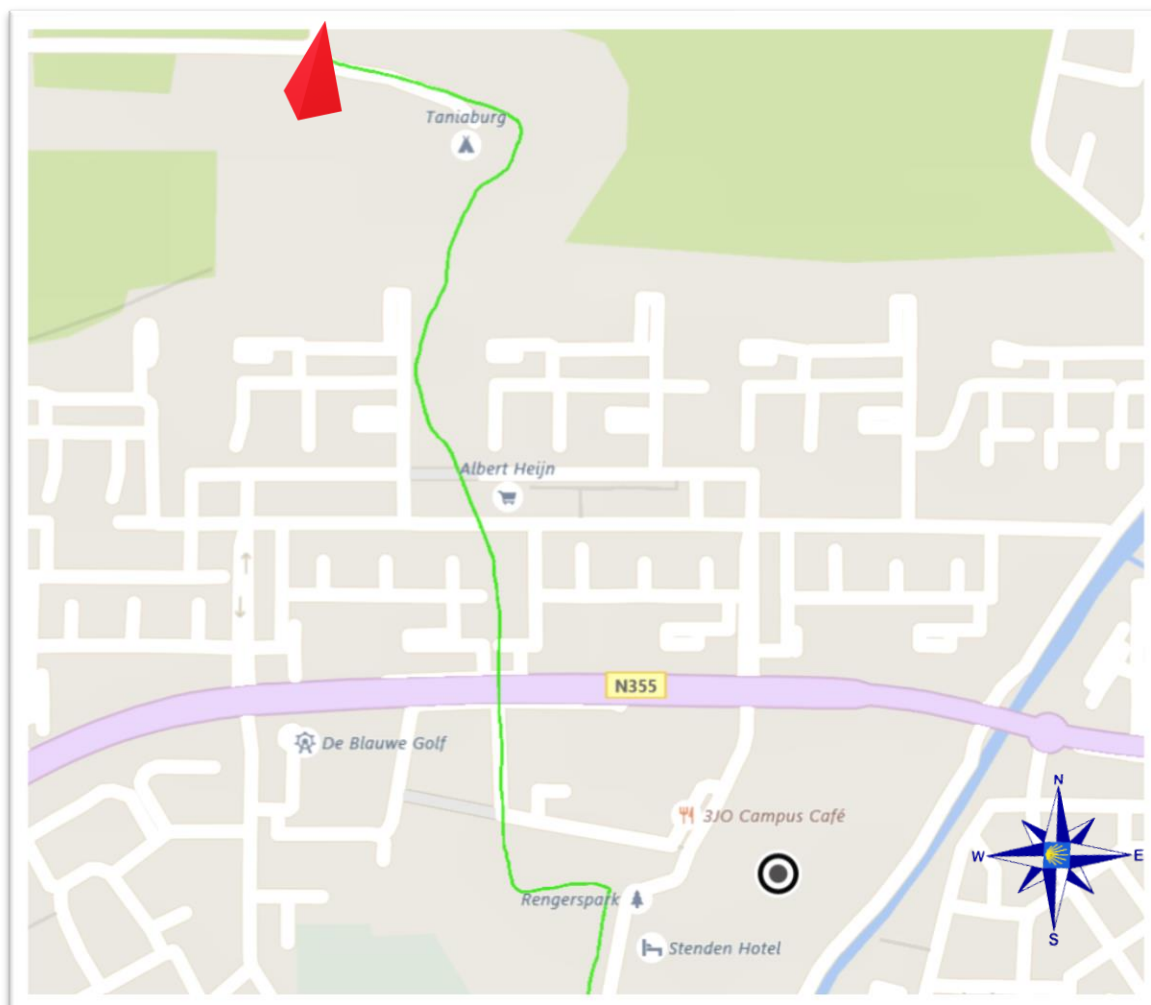
Afbeelding 5: Gemeenschappelijke leefomgeving

Aan het begin van de nulmeting hebben de respondenten een kaart ingevuld met daarbij de plekken in Leeuwarden waar ze veel komen. Dit is terug te koppelen aan de theorie in het theoretisch kader in Hoofdstuk 7.2. Omgevingsonderwijs.

De gemeenschappelijke leefomgeving is te vinden in de Vosseparkwijk. Daarbij zijn uitbreidingen naar plaatsen waar de leerlingen komen voor bijvoorbeeld sport, winkelen en recreatie.

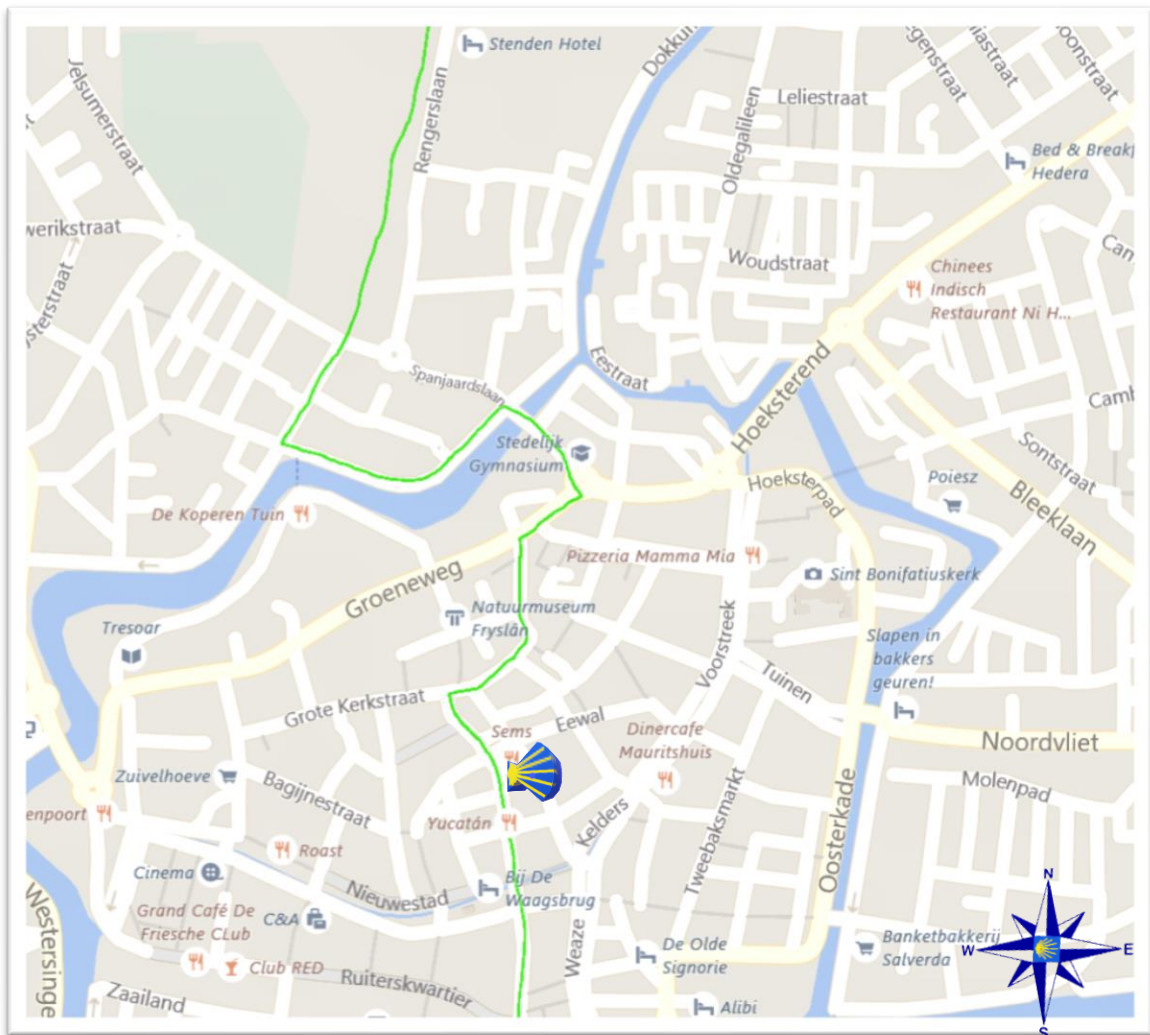
Bijlage 3: Etappe 5 Oost: Vierhuisterdijk - Yndyk

Routebeschrijving deel 1:

Eindpunt vorige etappe (Stiens – Vierhuisterdijk) is het beginpunt van deze etappe. De etappe start bij de T-splitsing zoals u hiernaast op de afbeelding kunt zien. U vervolgt de weg langs de minicamping 'Taniaburg'. Dit pad loopt uit op twee bruggetjes en u vervolgt het rode fietspad en komt zo Bilgaard binnen. U loopt langs de Albert Heijn en steekt hier de weg over. U gaat via een fiets-/voetgangerstunnel (onder de Dammelaan) langs de kinderboerderij. U steekt hier de brug over en volgt het pad. Net voor de Rengerslaan gaat u rechts over het fietspad. Aan de linkerzijde bevindt zich een sloot en uitzicht op NHL Stenden Hogeschool.

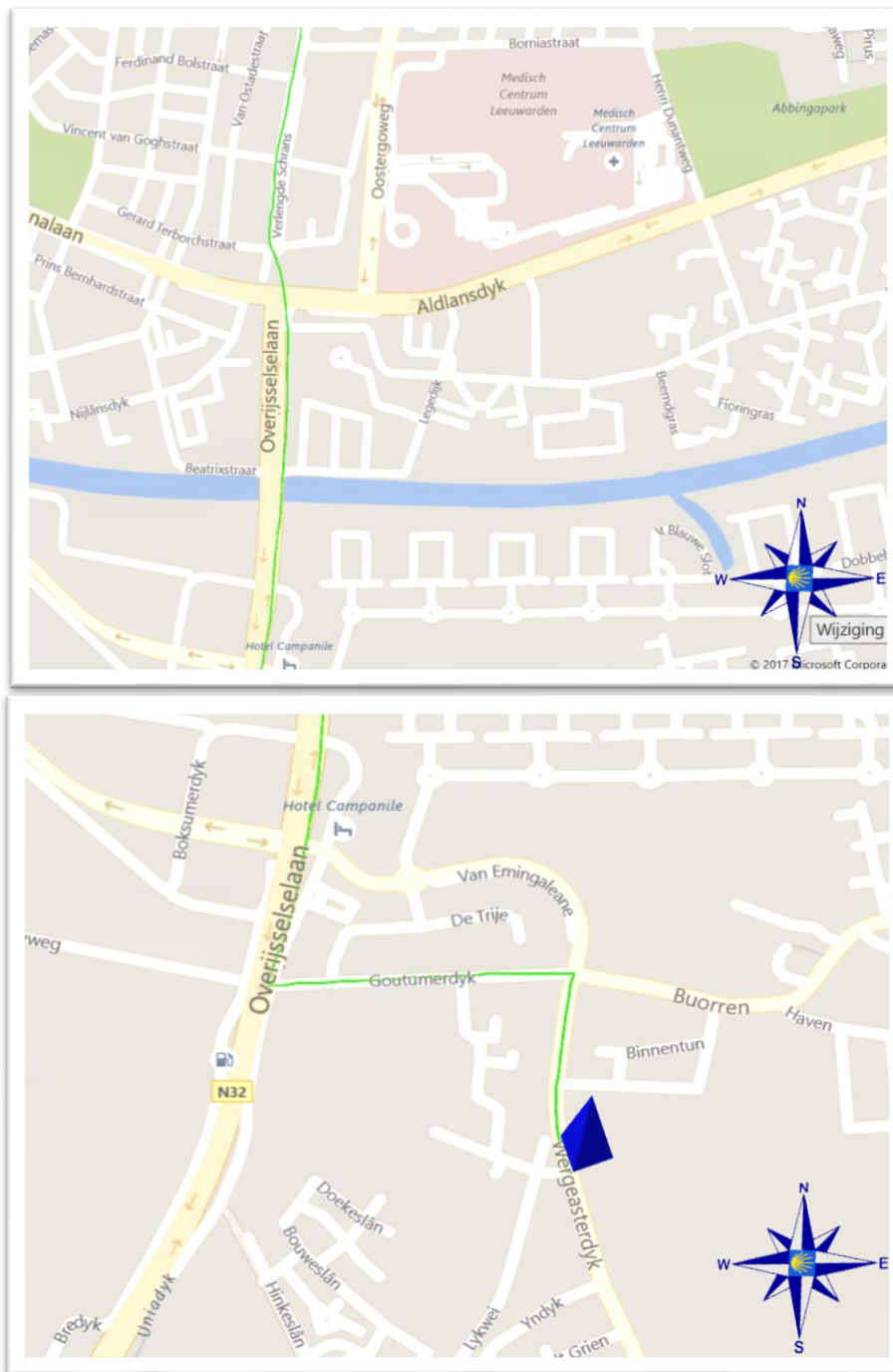

Routebeschrijving deel 2:

Bij de T-splitsing gaat u rechts langs het water. U vervolgt het pad langs het water en komt langs het monument 'De Deadenwacht'. Rechtdoor loopt u het Rengerspark uit en steekt u de weg over naar de Singelstraat. Bij de kruising gaat u linksaf langs de stadsgracht. Aan de overkant ziet u de Koperen Tuin. U loopt langs de gracht (Noordersingel) tot de Noorderbrug. U loopt over de Noorderbrug en steekt bij de rotonde over. U loopt nu over de Groeneweg en gaat de tweede straat linksaf (De Bredeplaats). Links bevindt zich de Jacobijnerkerk en rechts het monument voor de omgekomen joodse ingezetenen van Leeuwarden. Kenmerkend is het speelveld met daarbij een informatiebord over het Jabikspaad en de Jacobijnerkerk. U loopt langs de kerk de Grote Kerkstraat in. Bij de derde straat u links, Beijerstraat, en loopt deze uit. U komt uit op het Gouverneursplein en steekt deze over. U komt uit in de Sint Jacobsstraat. *Let op de 7 putdeksel 'Campus Stellae' in deze straat.* U vervolgt hierna uw weg over de Wirdumerdijk.

Vanaf de Wirdumerdijk gaat u rechtuit via de Wirdumerpoortsbrug en komt u uit op het Zuiderplein. U volgt hierbij het fietspad en steekt over bij de stoplichten. Na de stoplichten gaat u linksaf over de spoorovergang. U komt nu uit op de Schrans. U volgt de Schrans en vervolgt uw weg op de Verlengde Schrans.

Routebeschrijving deel 4 & 5:

U vervolgt uw weg op de Verlangde Schrans en loopt op het linker trottoir. U gaat via de tunnel bij het Oostergoplein en gaat daarna over de Van Harinxmabrug. U verlaat na de brug Leeuwarden en gaat bij het kruispunt met de stoplichten rechtdoor. U loopt nu parallel aan de Overijselselaan. Via het fietspad daalt u af naar de Brédyk (u passeert nu de Mac Donalds Goutum). U gaat de eerste straat links, de Goutumerdyk, en loopt totdat u bij de viersprong uitkomt. Hier gaat u rechtsaf de Wergeasterdyk op. Na ruim 500 meter bent u aan het einde van deze etappe.

Legenda	
	Beginpunt etappe
	Eindpunt etappe
	Onderwijsactiviteit gerelateerd aan omgeving

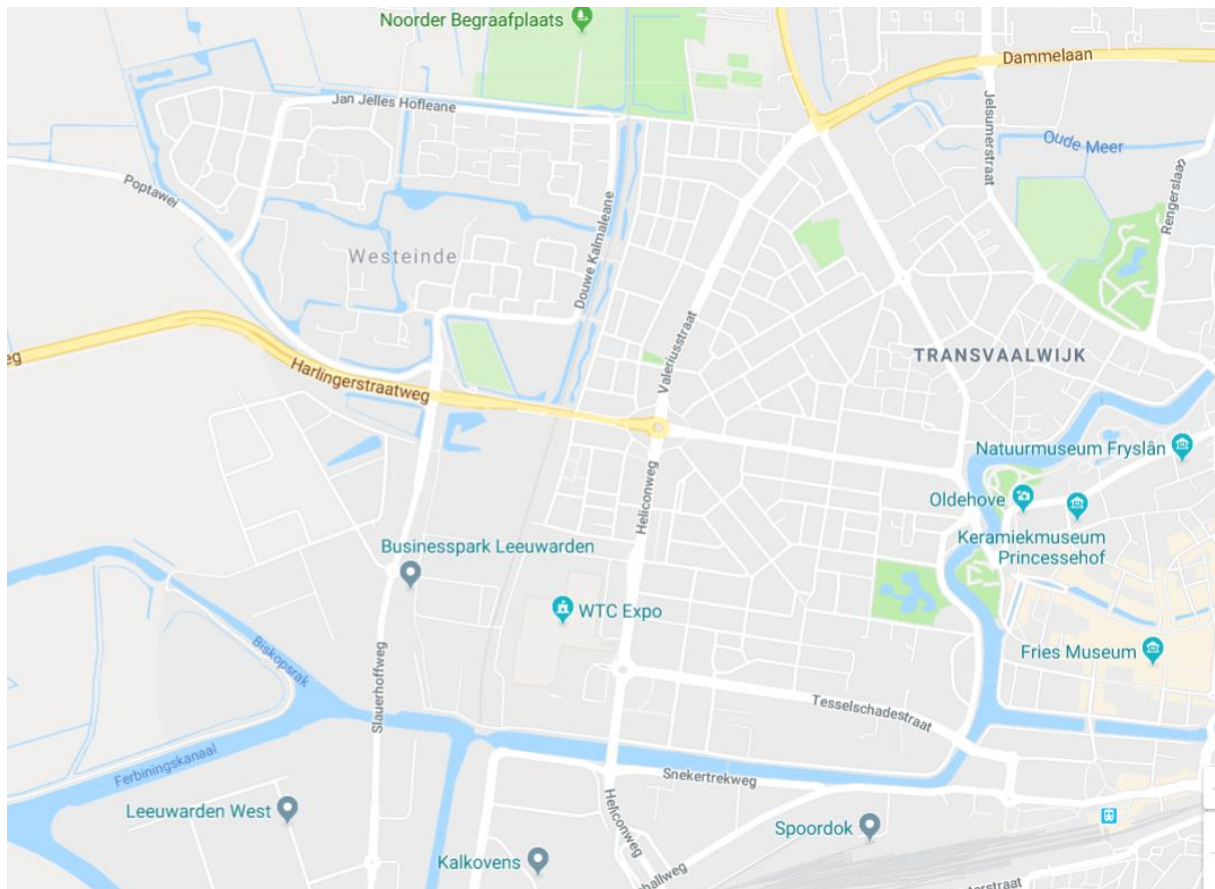
Bijlage 4: Onderzoeksinstrument nulmeting

Enquête

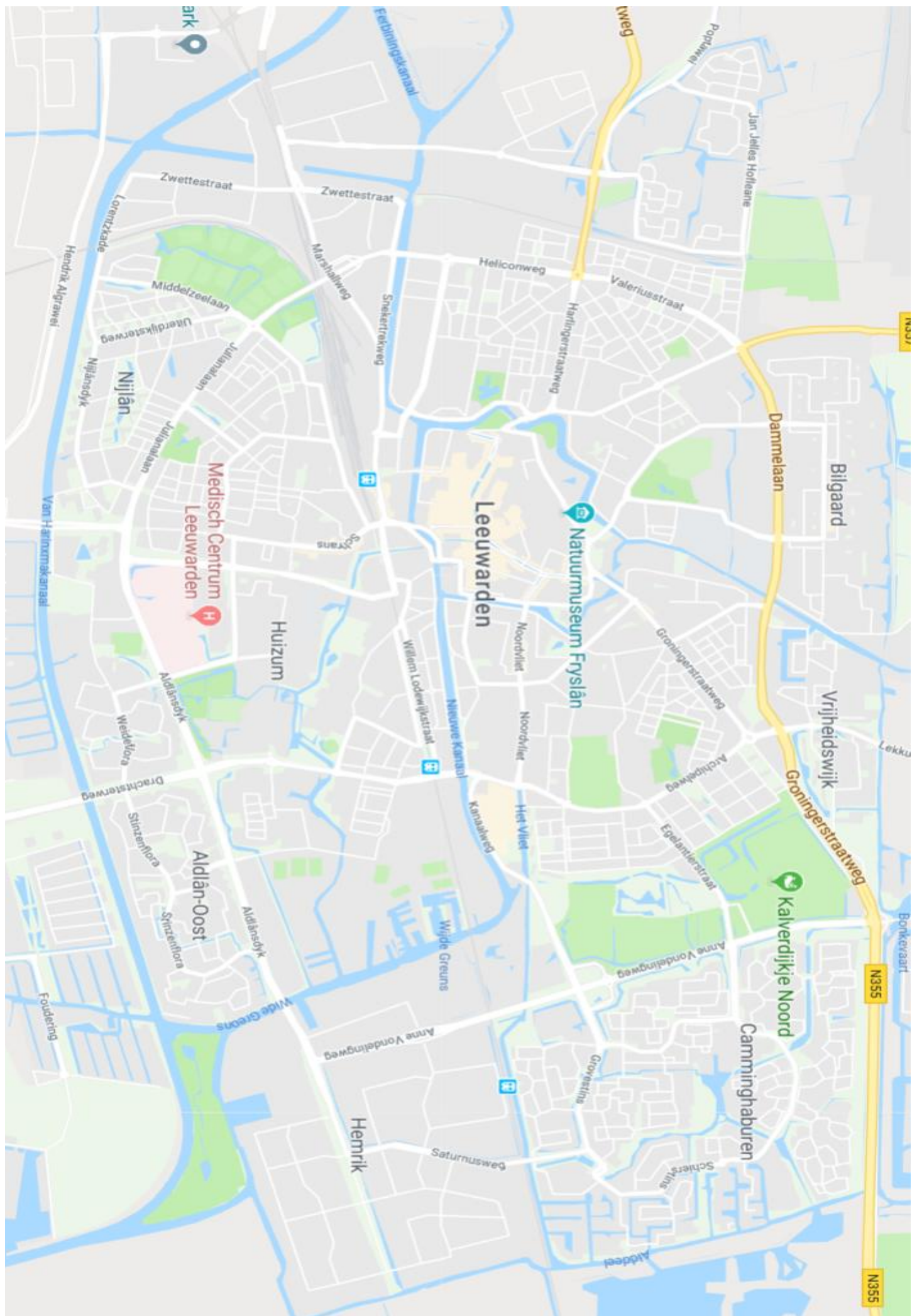
Ik doe een onderzoek naar de culturele bewustwording van kinderen in Leeuwarden met betrekking tot Leeuwarden als culturele hoofdstad van Europa. Dus voor mijn onderzoek is jullie kennis van groot belang! Hieronder zal ik vragen stellen met drie onderwerpen.

Eigen omgeving

Voor mijn onderzoek is het van belang om te weten wat jouw leefomgeving is. Kan jij hieronder aangeven wat jouw leefomgeving is? Denk hierbij aan waar je woont, waar je naar school gaat, waar je sport, ect. (achterkant heeft grotere kaart).

Symbool	Betekenis	Symbool	Betekenis
	Huis		Anders
	School		Anders
	Sport		Anders
	Supermarkt		Anders

1. Wat is volgens jou cultureel erfgoed? Kan je hier een voorbeeld van noemen in je eigen omgeving?

Pelgrimeren

2. Ken je het begrip 'pelgrimeren'?
- ☐ Ja (ga naar vraag 2)
 - ☐ Nee (ga naar vraag 3)

3. Wat weet je van dit begrip?

4. Wat denk je dat dit begrip kan betekenen?

5. Zou je een reden kunnen bedenken waarom mensen gaan pelgrimeren?

6. Heb je eerder gehoord van het Jabikspaad?

- ☐ Ja
- ☐ Nee

7. Wist je dat het Jabikspaad door Leeuwarden loopt?

- ☐ Ja
- ☐ Nee

Vestingstad

8. Ken je de definitie van een vestingstad?

- ☐ Ja
- ☐ Nee

9. Waar denk je aan als het begrip 'vestingstad' hoort, of wat weet je er al van?

10. Een vestingstad heeft meestal een opvallende vorm in omvang. Kan jij bedenken waarvoor dit is?

11. Wat weet je over stadsrechten?

12. In de binnenstad staat de Waag, waarvoor heeft dit gebouw gediend vroeger?

Oranjes in Leeuwarden

In de geschiedenis kennen we vele verschillende belangrijke mensen. De Oranjes zijn de koninklijke mensen.

13. Ken jij een paar verschillende Oranjes uit de geschiedenis?

14. Zegt de naam Maria Louise je iets? Zo ja, wat weet jij er van?

15. Ken je andere belangrijke mensen uit de geschiedenis iets te maken hebben met Leeuwarden?

Bijlage 5: schematische weergave onderzoeksmethodiek

Deelvraag 1: Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder ‘culturele bewustwording’?

Methode van dataverzameling	Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder ‘culturele bewustwording’?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag ‘Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder “culturele bewustwording”?’. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker het begrip vanuit meerdere perspectieven bekijken. Door verscheidene tekstbronnen te vergelijken zal de onderzoeker een definitie beschrijven dat leidend zal zijn tijdens het onderzoek. De bevinden van dit literatuuronderzoek zullen verwerkt worden in de opzet van het lespakket.

Deelvraag 2: Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder ‘omgevingsonderwijs’?

Methode van dataverzameling	Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder ‘omgevingsonderwijs’?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag ‘Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder “omgevingsonderwijs”?’. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker het begrip vanuit meerdere perspectieven bekijken. Door verscheidene tekstbronnen te vergelijken zal de onderzoeker een definitie beschrijven dat leidend zal zijn tijdens het onderzoek. De bevinden van dit literatuuronderzoek zullen verwerkt worden in de opzet van het lespakket.

Deelvraag 3: Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'erfgoededucatie'?

Methode van dataverzameling	Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder 'erfgoededucatie'?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'Wat wordt er vanuit de literatuur verstaan onder "erfgoededucatie?". Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker het begrip vanuit meerdere perspectieven bekijken. Door verscheidene tekstbronnen te vergelijken zal de onderzoeker een definitie beschrijven dat leidend zal zijn tijdens het onderzoek. De bevinden van dit literatuuronderzoek zullen verwerkt worden in de opzet van het lespakket.

Deelvraag 4: Op welke manier kan omgevingsonderwijs verbonden worden aan erfgoededucatie?

Methode van dataverzameling	Op welke manier kan omgevingsonderwijs verbonden worden aan erfgoededucatie?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X		X	X	X
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'Op welke manier kan omgevingsonderwijs verbonden worden aan erfgoededucatie?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker de deelvraag vanuit meerdere perspectieven bekijken. De onderzoeker geeft hierbij beschrijvend weer op welke manier omgevingsonderwijs verbonden kan worden aan erfgoededucatie. De onderzoeker doet dit door vergelijkend te kijken naar de overeenkomsten tussen de bovengenoemde begrippen. De manier waarop dit verbonden kan worden zal de onderzoeker verklaren op basis van de literatuurstudie. Naderhand van het onderzoek zal de onderzoeker evalueren op basis van de data dat tijdens het literatuuronderzoek en de praktijkervaringen. Hierbij wordt de theorie vergeleken met de praktijkervaringen van de onderzoeker.

Deelvraag 5: Welke motieven zijn er voor omgevingsonderwijs?

Methode van dataverzameling	Welke motieven zijn er voor omgevingsonderwijs?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X		X	X	X
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'Welke motieven zijn er voor omgevingsonderwijs?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker de deelvraag vanuit meerdere perspectieven bekijken. De onderzoeker geeft hierbij beschrijvend weer welke motieven er zijn voor omgevingsonderwijs. Hierbij worden meerdere tekstbronnen bestudeerd en zullen met elkaar vergeleken worden. De onderzoeker zal hierbij verklaren welke motieven er zijn voor omgevingsonderwijs. De bevindingen van het literatuuronderzoek zullen leidend zijn voor de vormgeving van het lespakket.

Naderhand zal de onderzoeker evalueren op deze deelvraag. De onderzoeker zal de motieven van omgevingsonderwijs verbinden aan de praktijkervaringen dat opgedaan worden tijdens het onderzoek.

Deelvraag 6: Welke belemmeringen zijn er voor omgevingsonderwijs?

Methode van dataverzameling	Welke belemmeringen zijn er voor omgevingsonderwijs?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'Welke belemmeringen zijn er voor omgevingsonderwijs?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker de deelvraag vanuit meerdere perspectieven bekijken. De onderzoeker geeft hierbij beschrijvend weer welke belemmeringen er zijn voor omgevingsonderwijs. Hierbij worden meerdere tekstbronnen bestudeerd en zullen met elkaar vergeleken worden. De onderzoeker zal hierbij verklaren welke belemmeringen er zijn voor omgevingsonderwijs.

Deelvraag 7: In welke mate kan de Meervoudige Intelligentie van Gardner ondersteunend zijn voor het lespakket?

Methode van dataverzameling	In welke mate kan de Meervoudige Intelligentie van Gardner ondersteunend zijn voor het lespakket?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X		X	X	X
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'In welke mate kan de Meervoudige Intelligentie van Gardner ondersteunend zijn voor het lespakket?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker onderzoek doen naar Meervoudige Intelligentie beschreven door Gardner. Hiervoor zullen verscheidene tekstbronnen gebruikt worden en worden hierbij vergeleken met elkaar tijdens het literatuuronderzoek. De gevonden theorie zal vertaald worden naar de vormgeving van het lespakket. De onderzoeker zal de data evalueren met de praktijkervaringen, en op deze manier de gevonden data verklaren.

Deelvraag 8: In welke mate kunnen de leerstijlen van Kolb ondersteunend zijn voor het lespakket?

Methode van dataverzameling	In welke mate kunnen de leerstijlen van Kolb ondersteunend zijn voor het lespakket?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'In welke mate kunnen de leerstijlen van Kolb ondersteunend zijn voor het lespakket?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker onderzoek doen naar de leerstijlen van Kolb. Hiervoor zullen verscheidene tekstbronnen gebruikt worden en worden hierbij vergeleken met elkaar tijdens het literatuuronderzoek. De gevonden theorie zal vertaald worden naar de vormgeving van het lespakket. De onderzoeker zal de data evalueren met de praktijkervaringen, en op deze manier de gevonden data verklaren.

Deelvraag 9: Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op omgevingsonderwijs vormgegeven worden in het lespakket?

Methode van dataverzameling	Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op omgevingsonderwijs vormgegeven worden in het lespakket?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X		X		
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag ‘Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op omgevingsonderwijs vormgegeven worden in het lespakket?’. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker onderzoek doen naar de beschreven kerndoelen met betrekking tot omgevingsonderwijs. De onderzoeker zal hierbij de kerndoelen koppelen aan de inhoud van het lespakket. Door de gevonden data te verwerken in een schema kan de onderzoeker de data verklaren naar het ontwerp van het lespakket.

Deelvraag 10: Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op erfgoededucatie vormgegeven worden in het lespakket?

Methode van dataverzameling	Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op erfgoededucatie vormgegeven worden in het lespakket?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X		X		
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag ‘Op welke manier kunnen de kerndoelen die betrekking hebben op erfgoededucatie vormgegeven worden in het lespakket?’. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker onderzoek doen naar de beschreven kerndoelen met betrekking tot erfgoedonderwijs. De onderzoeker zal hierbij de kerndoelen koppelen aan de inhoud van het lespakket. Door de gevonden data te verwerken in een schema kan de onderzoeker de data verklaren naar het ontwerp van het lespakket.

Deelvraag 11: Op welke manier kan pelgrimage bijdragen aan de culturele bewustwording van leerlingen?

Methode van dataverzameling	Op welke manier kan pelgrimage bijdragen aan de culturele bewustwording van leerlingen?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X		X	X	X
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'Op welke manier kan pelgrimage bijdragen aan de culturele bewustwording van leerlingen?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker het begrip vanuit meerdere perspectieven bekijken. Door verscheidene tekstbronnen te vergelijken zal de onderzoeker een definitie beschrijven van culturele bewustwording geven en de onderzoeker doet daarnaast onderzoek naar pelgrimeren. De bevinden zullen worden vergeleken en worden vormgegeven in het lespakket.

Deelvraag 12: In welke mate zien we sporen terug van Leeuwarden als vestingstad?

Methode van dataverzameling	In welke mate zien we sporen terug van Leeuwarden als vestingstad?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren	X				
Bevragen					
Bezoeken	X		X		

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'In welke mate zien we sporen terug van Leeuwarden als vestingstad?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker een beschrijving geven van een vestingstad. Deze definitie zal leidend zijn voor de inhoud van het lespakket. De onderzoeker hiervoor verscheidene tekstbronnen gebruiken en zal deze met elkaar vergelijken.

Observeren en bezoeken

De onderzoeker zal onderzoek moeten doen in het werkveld, en zal daarom de omgeving moeten bezoeken. De onderzoeker is tijdens dit bezoek bezig met het bestuderen en het observeren van de omgeving. Deze data verwerkt de onderzoeker in het lespakket met betrekking tot de inhoud van de bevindingen.

Deelvraag 13: In welke mate zien we sporen terug van de Oranjes uit de geschiedenis terug in Leeuwarden?

Methode van dataverzameling	In welke mate zien we sporen van de Oranjes uit de geschiedenis terug in Leeuwarden?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X	X		X	
Observeren					
Bevragen	X				
Bezoeken	X		X		

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'In welke mate zien we sporen van de Oranjes uit de geschiedenis terug in Leeuwarden?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

Tijdens het literatuuronderzoek zal de onderzoeker een beschrijving geven van de historie van Leeuwarden met betrekking tot de Oranjes. Deze beschrijving zal leidend zijn voor de inhoud van het lespakket. De onderzoeker hiervoor verscheidene tekstbronnen gebruiken en zal deze met elkaar vergelijken om tot de inhoud van het lespakket te komen.

Observeren en bezoeken

De onderzoeker zal onderzoek moeten doen in het werkveld, en zal daarom de omgeving moeten bezoeken. De onderzoeker is tijdens dit bezoek bezig met het bestuderen en het observeren van de omgeving. Deze data verwerkt de onderzoeker in het lespakket met betrekking tot de inhoud van de bevindingen.

Deelvraag 14: Hoe wordt het lespakket vormgegeven met betrekking tot het praktijkprobleem?

Methode van dataverzameling	In welke mate zien we sporen terug van Leeuwarden als vestingstad?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X			X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag 'Hoe wordt het lespakket vormgegeven met betrekking tot het praktijkprobleem?'. Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

De onderzoeker zal tijdens het literatuuronderzoek verscheidene tekstbronnen bestuderen om tot data te komen met betrekking tot het ontwerp. De eerdere onderzoeksactiviteiten zijn hierboven beschreven. Het verwerken van deze data zal door de onderzoeker worden beschreven en zal resulteren in ontwerpeisen voor het lespakket.

Deelvraag 15: In welke mate voldoet het lespakket aan de ontwerpeisen?

Methode van dataverzameling	In welke mate zien we sporen terug van Leeuwarden als vestingstad?				
	Beschrijvend	Definiërend	Verklarend	Vergelijkend	Evaluerend
Bestuderen	X			X	
Observeren					
Bevragen					
Bezoeken					

In bovenstaand schema is te zien welke onderzoeksmethodiek van dataverzameling de onderzoeker gebruikt bij de deelvraag *‘In welke mate voldoet het lespakket aan de ontwerpeisen?’* Hieronder geeft de onderzoeker per onderzoeksmethodiek weer welke actie er wordt ondernomen om de deelvraag te kunnen beantwoorden.

Bestuderen

De onderzoeker zal tijdens het literatuuronderzoek verscheidene tekstbronnen bestuderen om tot data te komen met betrekking tot het ontwerp. De eerdere onderzoeksactiviteiten zijn hierboven beschreven. Op basis van het praktijkprobleem zal de onderzoeker ontwerpeisen formuleren. Deze ontwerpeisen zullen worden vergeleken naderhand met het lespakket.

Bijlage 6: Aangepast onderzoeksinstrument nameting

Inleiding

Afgelopen weken zijn wij bezig geweest met pelgrimeren. Je hebt geleerd wat pelgrimeren is en waarom mensen dit doen. Ook zijn we bezig geweest met de geschiedenis van Leeuwarden. Hier hebben wij gekeken naar de gebouwen in Leeuwarden en de geschiedenis van Oranjes in Leeuwarden.

Tijdens de laatste les heb jij samen met je klasgenoten een stuk van het Jabikspaad in Leeuwarden gelopen tijdens de laatste les. Tijdens de tocht heb jullie een vlog gemaakt over jullie ervaringen. Daarnaast hebben jullie ook informatie gegeven over verschillende gebouwen en bezichtigingen in Leeuwarden.

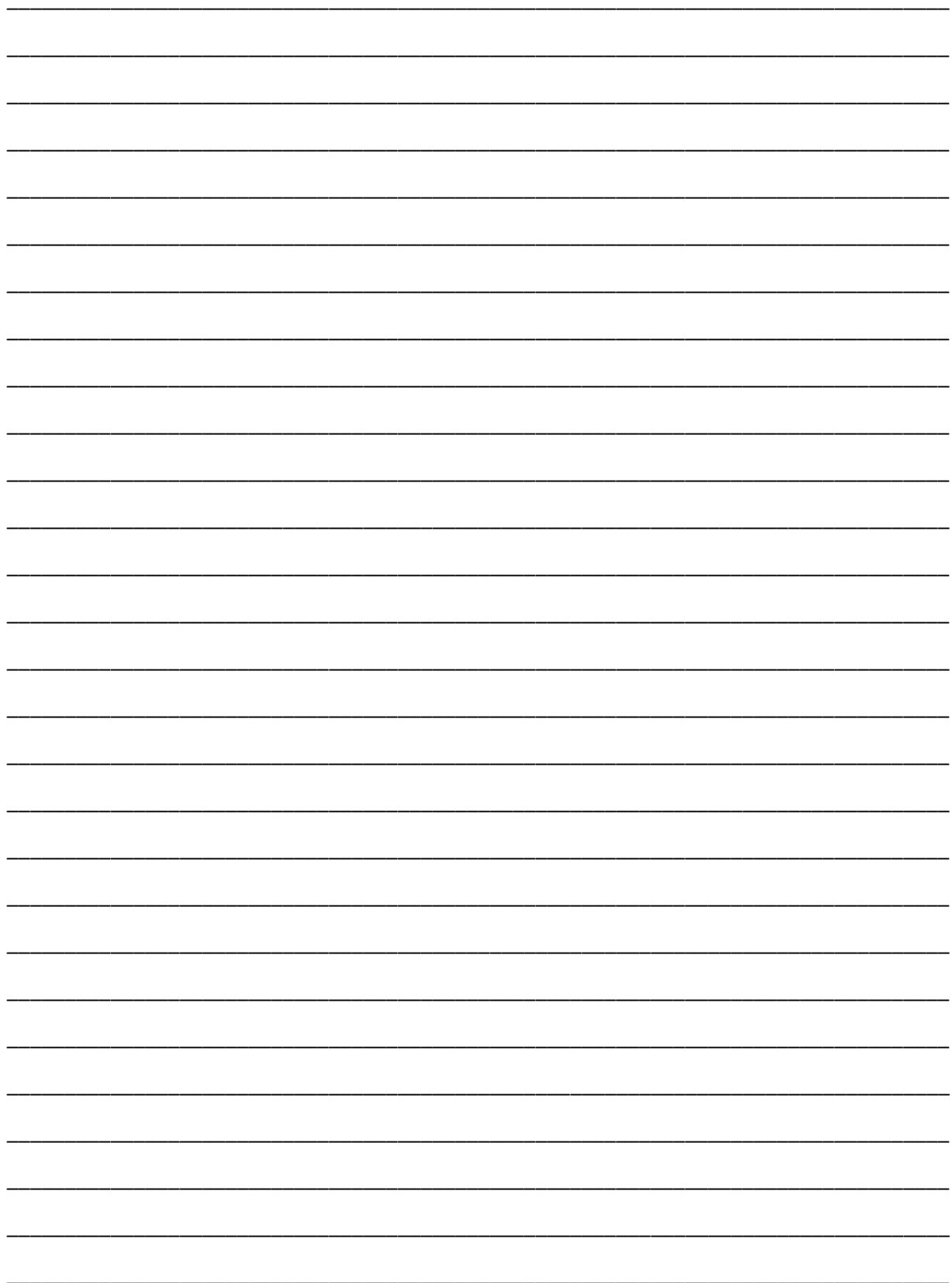
Vraag 1:

Stel: je loopt nu door de binnenstad van Leeuwarden. Zie je nu ook dingen die je eerst niet op waren gevallen? Of kijk je er anders naar nu je er meer over weet? Schrijf hier wat over op, en geef een toelichting. Denk hierbij aan de inhoud van de lessen.

Vraag 2:

De Leeuwarder Courant gaat een pagina voor jullie maken waar jij je verhaal kan schrijven. Dit verhaal gaat over de lessen die wij gedaan hebben, en wat jij er van geleerd hebt. Het onderwerp van het verhaal staat hieronder beschreven. Als jij iets vindt, dan moet je dit uit kunnen leggen. Jij moet de lezer overtuigen met jouw mening door middel van argumenten.

Stel: Over 100 jaar wordt er een nieuw Leeuwarden gebouwd. De stad zal helemaal verdwijnen en opnieuw gebouwd worden op deze plek. Wat voor culturele elementen moeten er behouden worden volgens jou? En waarom vind je dat?

Bijlage 7: dataverwerking nulmeting

In deze bijlage zijn de resultaten beschreven met betrekking tot de nulmeting. Deze enquête is door de onderzoeker ontworpen en is gericht op de kennis van de drie pijlers. De respondenten hebben deze enquête ingevuld in een lessituatie en de respondenten hebben dit op hetzelfde tijdstip gedaan. De groepsgrootte is 20 respondenten, ook wel N (populatie) te noemen. De resultaten zijn in te delen volgens de drie pijlers, de eerste vraag is hierbij uitgesloten. De onderzoeker heeft de resultaten verwerkt in staaf- en cirkeldiagrammen, en geeft per vraag een toelichting.

Grafiek 1: Wat is volgens jou cultureel erfgoed? Kan je hier een voorbeeld van noemen in je eigen omgeving?

Het betreft hier een open vraag. De respondenten moeten hierbij zelf een antwoord formuleren en hierbij zelf voorbeelden geven. De onderzoeker heeft deze data geanalyseerd naar bruikbare labels voor het meten van de kennis.

Pelgrimeren

De volgende data geven een beeld van de vragen met betrekking tot het onderwerp pelgrimeren. De gegevens zijn verwerkt in cirkel- en staafdiagrammen. De weergave is afhankelijk van de soort vraagstelling. De enkelkeuzevragen zijn weergegeven in een cirkeldiagram en omgerekend naar procenten. De meerkeuzevragen zijn verwerkt in een staafdiagram en worden weergegeven in aantallen.

Grafiek 2: Ken je het begrip 'pelgrimeren'?

3. Wat weet je van dit begrip?

Deze vraag is niet beantwoord doordat er een score is van 100% op het antwoord 'nee' op de voorgaande vraag.

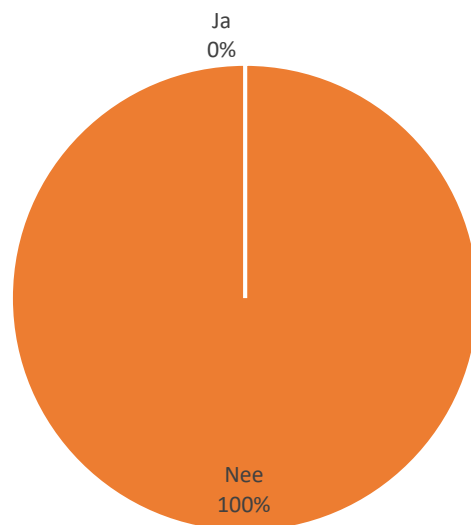

Grafiek 3: Wat denk je dat dit begrip kan betekenen?

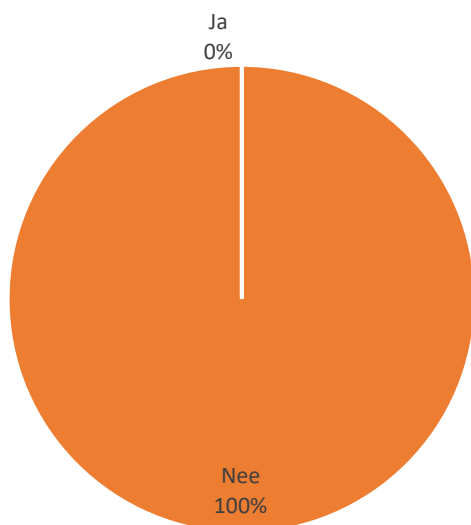
Grafiek 4: Zou je een reden kunnen bedenken waarom mensen gaan pelgrimeren?

6. Heb je eerder gehoord van het Jabikspaad?

Grafiek 5: Heb je eerder gehoord van het Jabikspaad?

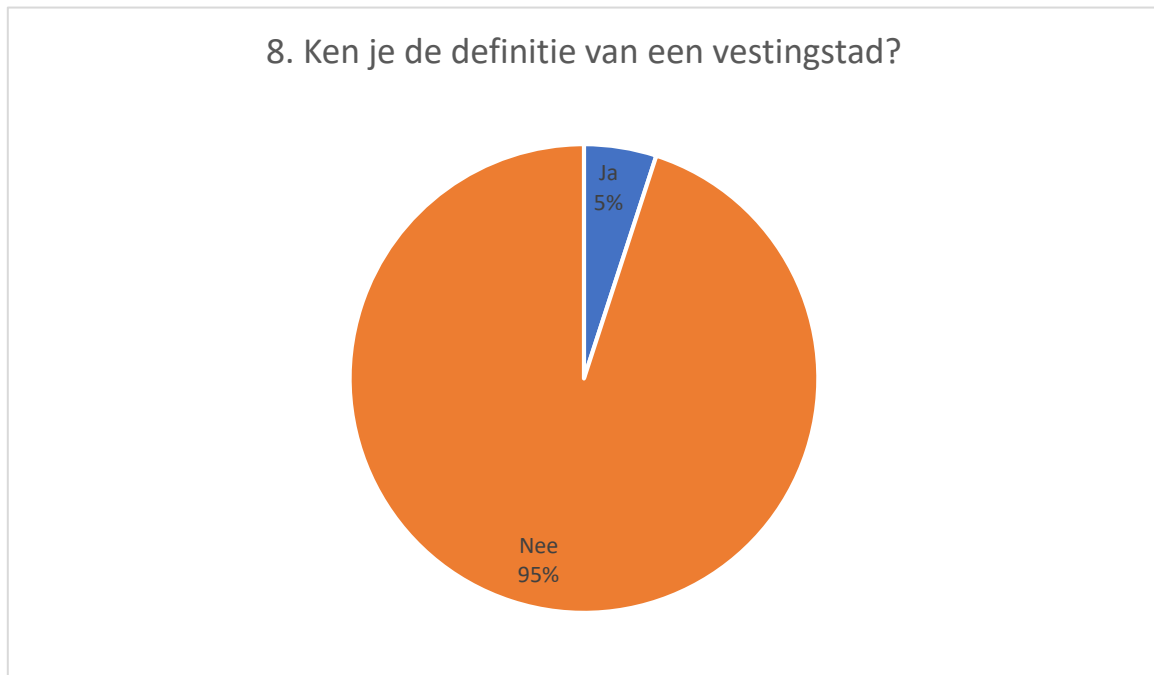
7. Wist je dat het Jabikspaad door Leeuwarden loopt?

Grafiek 6: Wist je dat het Jabikspaad door Leeuwarden loopt?

Leeuwarden als vestingstad

De volgende data geven een beeld van de vragen met betrekking tot het onderwerp Leeuwarden als vestingstad. De gegevens zijn verwerkt in cirkel- en staafdiagrammen. De weergave is afhankelijk van de soort vraagstelling. De enkelkeuzevragen zijn weergegeven in een cirkeldiagram en omgerekend naar procenten. De meerkeuzevragen zijn verwerkt in een staafdiagram en worden weergegeven in aantallen.

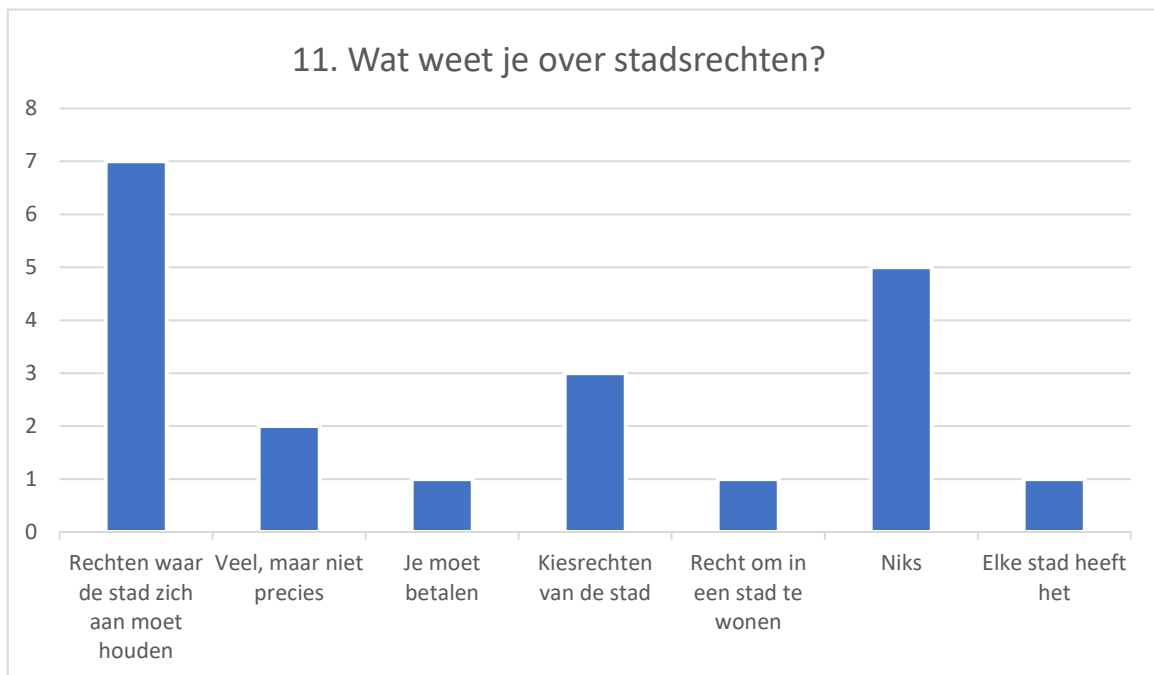
Grafiek 7: Ken je de definitie van een vestingstad?

Grafiek 8: Waar denk je aan als je het begrip 'vestingstad' hoort, of wat weet je er al van?

Grafiek 9: Een vestingstad heeft meestal een opvallende vorm in omvang. Kan jij bedenken waarom dit is?

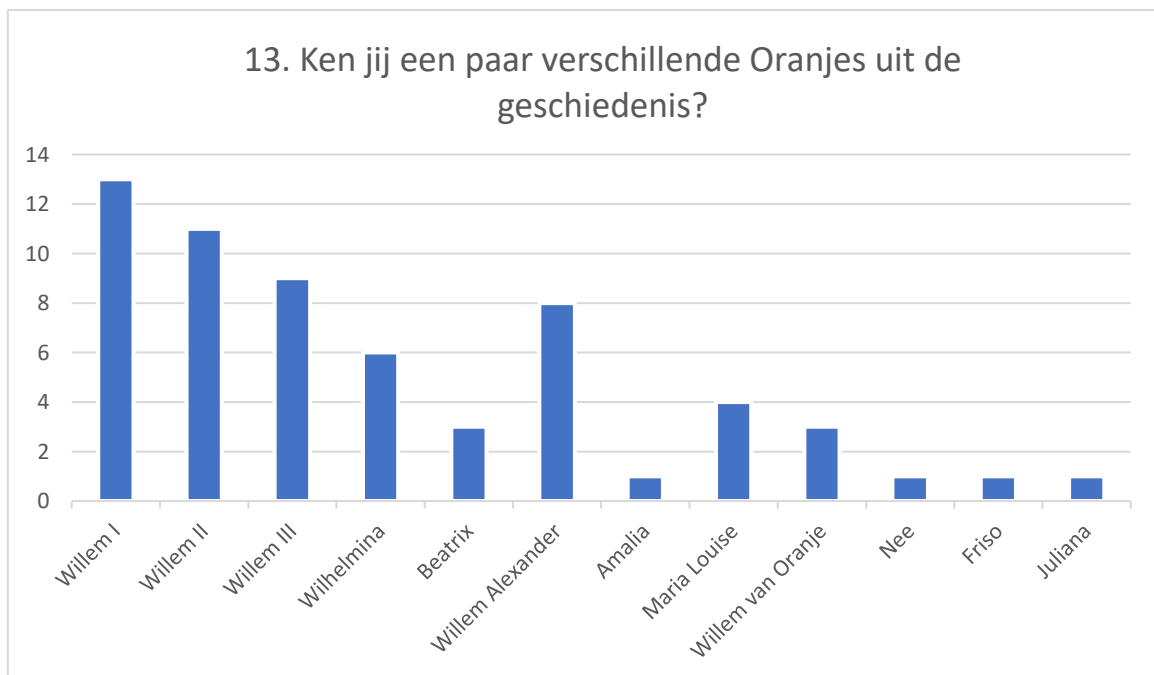
Grafiek 10: Wat weet jij over stadsrechten?

Grafiek 11: In de binnenstad staat de Waag, waarvoor heeft dit gebouw gediend vroeger?

Oranjes in Leeuwarden

De volgende data geven een beeld van de vragen met betrekking tot het onderwerp Oranjes in Leeuwarden. De gegevens zijn verwerkt in cirkel- en staafdiagrammen. De weergave is afhankelijk van de soort vraagstelling. De enkelkeuzevragen zijn weergegeven in een cirkeldiagram en omgerekend naar procenten. De meerkeuzevragen zijn verwerkt in een staafdiagram en worden weergegeven in aantallen

Grafiek 12: Ken jij een paar verschillende Oranjes uit de geschiedenis?

Grafiek 13: Zegt de naam Maria Louise je iets? Zo ja, wat weet jij er van?

Grafiek 14: Ken jij andere belangrijke mensen uit de geschiedenis die iets te maken hebben met Leeuwarden?

Bijlage 8: Kijkkaders analyse lespakket

KIJKKADER LESPAKKET

DEELVRAAG: OP WELKE MANIER KUNNEN DE KERNDOELEN DIE BETREKKING HEBBEN OP OMGEVINGSONDERWIJS VORMGEGEVEN WORDEN IN HET LESPAKKET?

1	In hoeverre staan de lessen in verband met de kerndoelen van omgevingsonderwijs?
<i>Toelichting: De lessen moeten verantwoord kunnen worden naar de kerndoelen van omgevingsonderwijs. Op deze manier kan de onderzoeker kijken naar de mate van de kerndoelen terugkomen in het lespakket.</i>
2	In hoeverre staan de routeactiviteiten in verband met de kerndoelen van omgevingsonderwijs?
<i>Toelichting: De routeactiviteiten moeten verantwoord kunnen worden naar de kerndoelen van omgevingsonderwijs. Op deze manier kan de onderzoeker kijken naar de mate van de kerndoelen terugkomen in het lespakket.</i>

KIJKKADER LESPAKKET

DEELVRAAG: OP WELKE MANIER KUNNEN DE KERNDOELEN DIE BETREKKING HEBBEN OP ERFGOEDEDUCATIE VORMGEGEVEN WORDEN IN HET LESPAKKET?

1	In hoeverre staan de lessen in verband met de kerndoelen van erfgoededucatie?
<i>Toelichting: De lessen moeten verantwoord kunnen worden naar de kerndoelen van erfgoededucatie. Op deze manier kan de onderzoeker kijken naar de mate van de kerndoelen terugkomen in het lespakket.</i>
2	In hoeverre staan de routeactiviteiten in verband met de kerndoelen van erfgoededucatie?
<i>Toelichting: De routeactiviteiten moeten verantwoord kunnen worden naar de kerndoelen van erfgoededucatie. Op deze manier kan de onderzoeker kijken naar de mate van de kerndoelen terugkomen in het lespakket.</i>

KIJKKADER LESPAKKET

DEELVRAAG: IN WELKE MATE KAN DE MEERVOUDIGE INTELLIGENTIE VAN GARDNER ONDERSTEUNEND ZIJN VOOR HET LESPAKKET?

1	In welke mate komt de linguïstische intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de linguïstische intelligentie zal de kennisoverdracht plaatsvinden door middel van een verhalende context.</i>
2	In welke mate komt de logisch-mathematische intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de logisch-mathematische sterke betrokkene wil precies weten hoe de vork in de steel zit. Kennisoverdracht vindt plaats door middel van analyse.</i>
3	In welke mate komt de visueel-ruimtelijke intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de visueel-ruimtelijke intelligentie zal de kennisoverdracht plaatsvinden door middel van het visualiseren en in beelden voorstellen van begrippen en ideeën.</i>
4	In welke mate komt de muzikale intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de muzikale intelligentie zal de kennisoverdracht plaatsvinden door middel van zingen en het bespelen van een instrument.</i>
5	In welke mate komt de lichamelijk-kinetische intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de lichamelijk-kinetische intelligentie zal de kennisoverdracht plaatsvinden door middel van het zelf doen op het gebied van motoriek.</i>
6	In welke mate komt de naturalistische intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de naturalistische intelligentie zal de kennisoverdracht betrekking hebben op de natuur.</i>
7	In welke mate komt de interpersoonlijke intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de interpersoonlijke intelligentie zal de kennisoverdracht plaatsvinden door middel van samenwerking en richten op anderen.</i>
8	In welke mate komt de intra persoonlijke intelligentie tijdens de lessen en routeactiviteiten naar voren?
	<i>Toelichting: Door gebruik te maken van verschillende intelligenties beschreven door Gardner zal de betrokkenheid van de respondenten verhoogd worden. Bij de intra persoonlijke intelligentie zal de kennisoverdracht plaatsvinden door middel van een eigen reflectie op eigen handelen.</i>

KIJKKADER LESPAKKET

DEELVRAAG: IN WELKE MATE KUNNEN DE LEERSTIJLEN VAN KOLB ONDERSTEUNEND ZIJN VOOR HET LESPAKKET?

- 1** In welke mate komt de divergente leerstijl voor tijdens de lessen en routeactiviteiten?
Toelichting: De verschillende leerstijlen beschreven door Kolb zijn (in Kievit, 2014) kunnen richtlijnen geven voor het ontwikkelen van lesmateriaal. Het leren is een cyclisch proces en iedereen gaat door dezelfde fasen. De divergente leerstijl richt zich op verschillende manieren van kijken naar concrete situaties.
- 2** In welke mate komt de assimilerende leerstijl voor tijdens de lessen en routeactiviteiten?
Toelichting: De verschillende leerstijlen beschreven door Kolb zijn (in Kievit, 2014) kunnen richtlijnen geven voor het ontwikkelen van lesmateriaal. Het leren is een cyclisch proces en iedereen gaat door dezelfde fasen. De assimilerende leerstijl richt zich op de interesse van de leerling gericht op theorie.
- 3** In welke mate komt de convergerende leerstijl voor tijdens de lessen en routeactiviteiten?
Toelichting: De verschillende leerstijlen beschreven door Kolb zijn (in Kievit, 2014) kunnen richtlijnen geven voor het ontwikkelen van lesmateriaal. Het leren is een cyclisch proces en iedereen gaat door dezelfde fasen. De convergerende leerstijl richt zich op het verbinden van abstracte begripsvorming met actief handelen.
- 4** In welke mate komt de accommoderende leerstijl voor tijdens de lessen en routeactiviteiten?
Toelichting: De verschillende leerstijlen beschreven door Kolb zijn (in Kievit, 2014) kunnen richtlijnen geven voor het ontwikkelen van lesmateriaal. Het leren is een cyclisch proces en iedereen gaat door dezelfde fasen. De accommoderende leerstijl richt zich op het aanpassen aan en reageren op veranderende omstandigheden.

Bijlage 9: dataverwerking nameting

In deze bijlage zijn de resultaten beschreven met betrekking tot de nameting. Na de uitvoering van het lespakket hebben de respondenten opdrachten gemaakt. De resultaten van deze opdrachten worden geanalyseerd en zullen een beeld geven van het cultureel bewustzijn. De respondenten hebben de opdracht gemaakt in een lessituatie en hebben dit allen tegelijk gedaan. N = 20 respondenten, en is gelijk gebleven aan de beginsituatie.

Bij de eerste vraag moeten de respondenten aangeven als ze ook anders kijken naar de omgeving. De respondenten hebben deze vraag beantwoordt en hebben hier argumenten bij gegeven. Hieronder volgt eerst een cirkeldiagram met de resultaten met het beantwoorden van deze vraag.

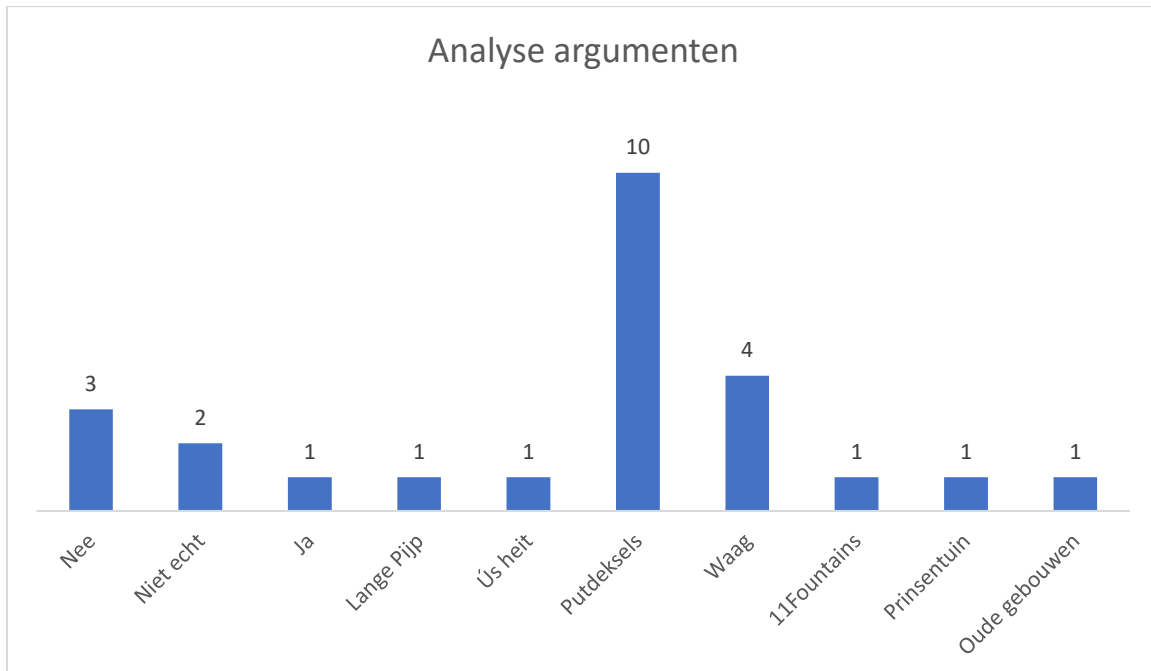

Grafiek 15: Data-analyse nameting opdracht 1.

Toelichting percentages:

Ja (70%)	–	14 respondenten
Nee (20%)	–	4 respondenten
Niet echt (10%)	–	2 respondenten

Hieronder, in Grafiek 16: Data-analyse nameting – argumenten opdracht 1, is een staafdiagram te vinden met de argumenten van de respondenten. De resultaten worden weergegeven in aantallen zodat de frequentie inzichtelijk wordt. Bij elk label wordt naderhand een toelichting gegeven met de gegeven argumenten. Dit wordt gedaan door middel van een opsomming.

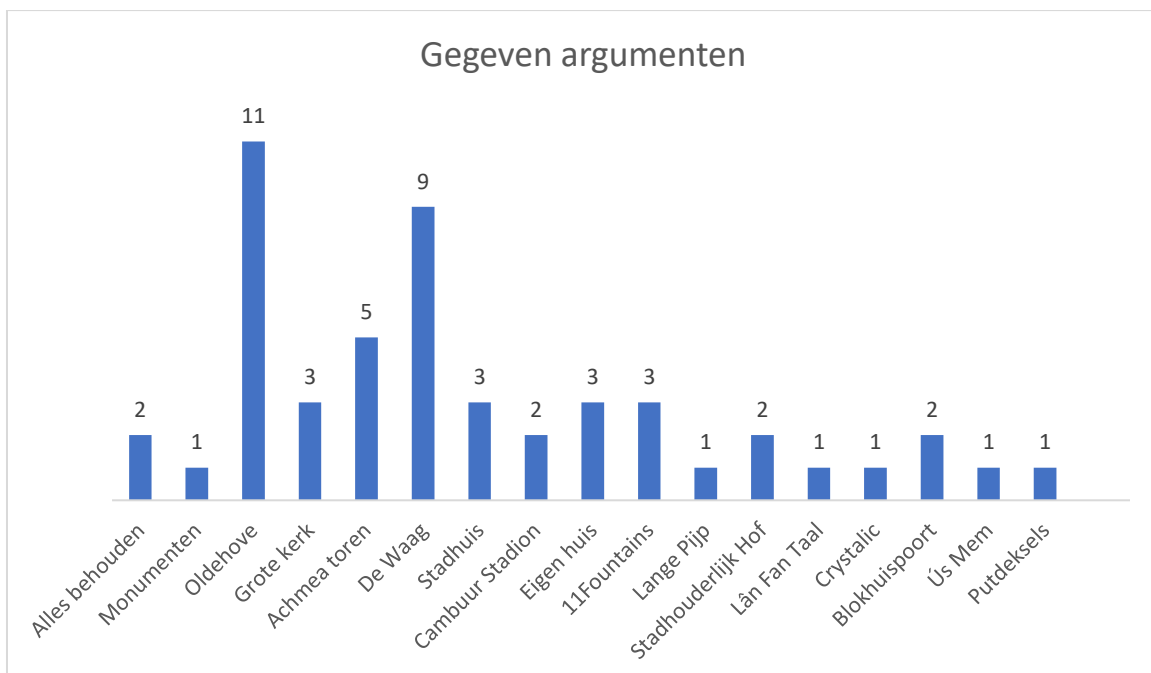
Grafiek 16: Data-analyse nameting – argumenten opdracht 1.

Onderstaande argumenten werden gegeven per label:

- **Nee**
 - Ik kijk anders naar het beginpunt van het Jabikspaad, het Leeuwarderbos en de boerderijen.
 - In mijn ogen is het hetzelfde.
- **Niet echt**
 - Ik kijk niet anders naar de omgeving, maar ik let nu wel vaker op de putdeksels in de Binnenstad.
 - Ik weet er nu wel meer van, maar ik let er niet op.
 - Het lijkt hetzelfde.
- **Ja**
 - Ik kijk nu niet alleen naar de onderwerpen die we behandeld hebben, maar ook naar andere oude gebouwen.
- **Lange Pijp**
 - Ik weet nu dat dit vroeger een handelsplaats was.
- **Ús Heit**
 - Ik weet nu dat het vroeger een belangrijke man was voor Leeuwarden.

- **Putdeksels**
 - Heeft te maken met LF2018.
 - Beeldt de pelgrimstocht uit.
 - Ik zag het al eerder.
 - Ik weet nu waar het voor staat.
 - Ik had er nooit op gelet.
- **Waag**
 - Ik weet nu de geschiedenis van het gebouw.
 - Ik dacht alleen dat het een restaurant was.
 - Ik weet nu waar het vroeger voor diende.
- **11Fountains**
 - In elke stad (van de elf steden) staat een fontein. Dit heeft te maken met de Elfstedentocht. Het is een mooie fontein en heeft te maken met onze cultuur.
- **Prinsentuin**
 - Ik dacht dat het een open park was, maar weet nu dat het eerst privéterrein was voor de Oranjes.
- **Oude gebouwen**
 - Ik denk nu meer na over de geschiedenis van oude gebouwen.

Bij de tweede opdracht moeten de respondenten in verhaalvorm vertellen hoe Leeuwarden over 100 jaar gebouwd moet worden. De opdracht is gericht op de elementen die de stad moet behouden, en moeten de respondenten argumenten geven voor dit behoud. De onderzoeker heeft de data geanalyseerd en geordend in categorieën. Deze categorieën worden weergegeven in een staafdiagram in Grafiek 17: Data-analyse nameting- opdracht 2 argumenten. Dit wordt weergegeven in een staafdiagram zodat de frequentie van de gegeven argumenten per categorie duidelijk inzichtelijk worden. Bij elk label wordt naderhand een toelichting gegeven met de gegeven argumenten. Dit wordt gedaan door middel van een opsomming.

Grafiek 17: Data-analyse nameting- opdracht 2 argumenten

Onderstaande argumenten werden gegeven per label:

- **Alles behouden**
 - Het is een aandenken voor later hoe het was, het hoort bij LF2018.
 - Alles maakt Leeuwarden zelf Leeuwarden.
- **Monumenten**
 - Het zijn speciale dingen.
- **Oldehove**
 - Het hoort bij Leeuwarden.
 - De grafstenen voor de Oldehove geven een beeld van de kerk hoe hij was.
 - Staat bekend om de scheefstand.
 - De toren bevat veel geschiedenis.
 - Het is cultureel.
 - Het zal een trekpleister blijven in de toekomst.
 - Anders haal je de geschiedenis weg.
 - Er kunnen feesten gegeven worden op het plein er voor.
 - Bovenop heb je een mooi uitzicht.
- **Grote kerk**
 - Het is bijzonder voor ons.
 - Staat in verband met de Oranjes, er waren belangrijke mensen begraven.
- **Achmeatoren**
 - Als je aankomt in Leeuwarden, zie je deze toren meteen.
 - Het is het hoogste gebouw van Leeuwarden.
- **Waag**
 - De lange geschiedenis is nu bekend.
 - Het is nu functioneel doordat het een restaurant is.
 - De geschiedenis van de Waag geeft een beeld van Leeuwarden.
 - Het is een mooi gebouw.
 - Er kan veel van geleerd worden.
 - Het was erg belangrijk voor de handel vroeger.
- **Stadhuis**
 - Er worden belangrijke beslissingen gemaakt, ook voor later.
 - Het gebouw is al lang in gebruik.
- **Cambuur stadion**
 - Het is de beste club van Leeuwarden.
- **Eigen huis**
 - Geeft woonplaats voor mensen die hier komen te wonen.
 - Het huis kent een eigen geschiedenis (WOII)
- **11Fountains**
 - Is gekomen in het jaar van Culturele Hoofdstad 2018.
 - Staat voor de Elfstedentocht en dat hoort bij onze cultuur.
 - Het is vernieuwend.

- **Lange Pijp**
 - Het hoort bij Leeuwarden.
- **Stadhouderlijk Hof**
 - Het hoort bij Leeuwarden.
 - Kent een geschiedenis van belangrijke mensen uit de geschiedenis.
- **Lân fan Taal**
 - Geeft internationale betekenis. Toeristen kunnen hier naar toe om over de taal te leren.
- **Crystalic**
 - Herinnerd aan Leeuwarden.
- **Blokhuispoort:**
 - Het hoort bij Leeuwarden.
 - Kent een rijke geschiedenis.
- **Ús Mem**
 - Mooi standbeeld, en er kan geleerd van worden.
- **Putdeksels**
 - Symbool van het Jabikspaad

